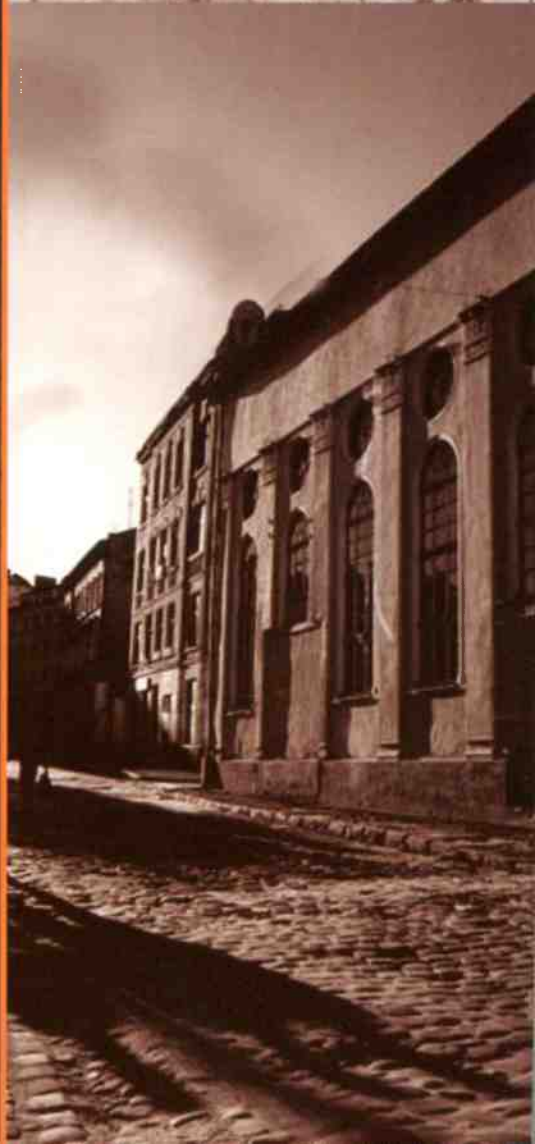
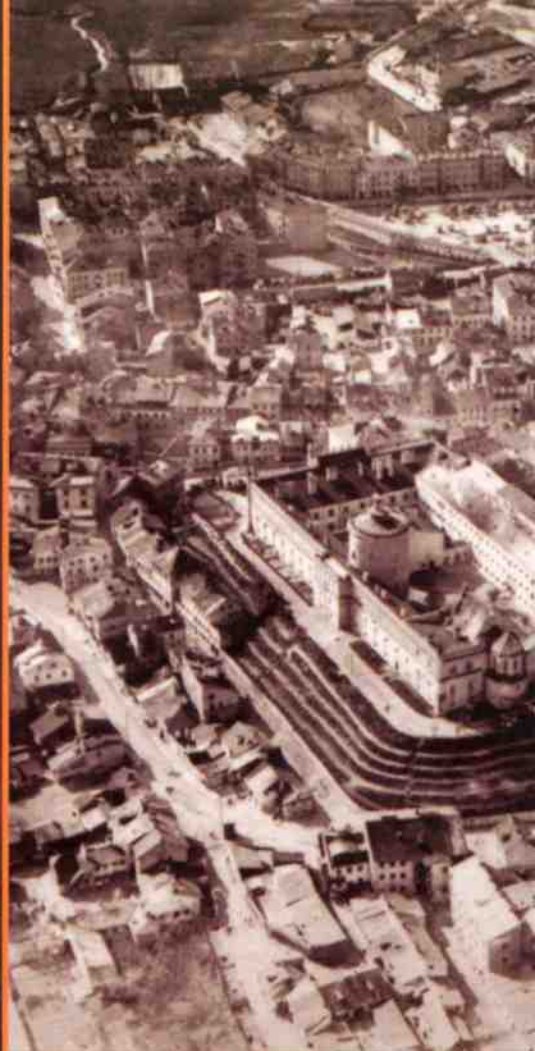

Євреї у Любліні – Євреї у Львові

Місця – Пам'ять – Сучасність

Співпраця Університетів підтримуюча
розвиток регіонів – люблінського та львівського

**Євреї у Любліні – Євреї у Львові
Місця – Пам'ять – Сучасність**

Люблінський католицький університет Іоана Павла II
Львівський національний університет імені Івана Франка

Євреї у Любліні – Євреї у Львові Місця – Пам'ять – Сучасність

Редакція
Йоанна Зентар
Славомир Яцек Журек

Люблін 2006

Мовна редакція – Наталія Плиса
Дизайн обкладинки – Анна Ковальчик
Технічна редакція – Томаш П'єх

Публікація в рамках проекту „Співпраця Університетів підтримуюча розвиток регіонів
– Люблінського та Львівського” Програма Сусідства Польща-Білорусія-Україна
Interreg IIIA/Tacis CBC 2004-2006

Договір про фінансування проекту №: IG-2004/PL-UB/2.06/2.1/U-16/06 від 26 червня 2006 р.

Проект співфінансований за рахунок
Європейського Фонду Регіонального Розвитку
в рамках Програми Сусідства Польща-Білорусія-
Україна INTERREG III A/TACIS CBC

© Видавництво Люблінського католицького університету 2006
ISBN: 978-83-7363-480-0

Люблінський католицький університет Іоана Павла II
Алеї Рацлавіцькі 14, 20-950 Люблін (Польща)
e-mail: oinfo@kul.lublin.pl
<http://www.kul.lublin.pl>

Співвидавець:
Люблінська школа бізнесу Фундації Розвитку ЛКУ
вул. Константинув, 1Ж
20-708 Люблін (Польща)
e-mail: wydawnictwo@lsb.lublin.pl
WWW: <http://www.lbs.pl>

Зміст

<i>Йоанна Зентар, Славомір Яцек Журек</i> Євреї у Любліні та Львові (вступ).....	7

МІСЦЯ (ЛЮБЛІН І ЛЬВІВ) ТА ЇХНЯ ІСТОРІЯ

<i>Адам Копцьовський</i> Нарис історії євреїв у Любліні.....	13
<i>Агата Палюх</i> Містичні традиції у навчанні люблінських рабинів	21
<i>Ева Гроховська</i> Месіанські рухи на Люблінщині у XVII та XVIII ст.	25
<i>Конрад Зелінський</i> Шляхи емансипації євреїв з Галичини і Польського Королівства	28
<i>Анна Крачковська</i> Єврейська громада Львова XVI-XVIII ст. – територія розселення і правовий статус	32
<i>Микола Гетьманчук</i> Участь єврейського населення у процесі формування інтелігенції Львівщини у післявоєнний період (1944-1953)	37

ПАМ'ЯТЬ ПРО ЄВРЕЙСЬКУ КУЛЬТУРУ

<i>Беата Скішдлевська</i> Музеї єврейської та християнської релігії.....	43
<i>Ірина Горбань</i> Центри збереження культурної спадщини єврейського народу у Львові: історія та сучасний стан.....	46
<i>Вероніка Литвин</i> Захист єврейської спадщини як фактор стимулювання місцевого розвитку.....	53
<i>Йоанна Зентар</i> Документація. Освіта. Художні проекти. Діяльність Осередка „Гродська брама – Театр НН” з метою збереження єврейської спадщини Любліна Пам'ять про Голокост та форми його увічнення.....	56

<i>Роберт Кувалек</i>	
Способи увічнення місць знищення євреїв у Польщі та в Україні	60
<i>Анна Зембінська-Вітек</i>	
Образне зображення пам'яті – Голокост у музеях	66
<i>Марта Грудзинська</i>	
Як говорити про знищення єврейських дітей з Любліна. Вибрані просвітні міроприємства Осередку „Гродська брама – Театр НН” і Державного музею „Майданек”	73
<i>Тадеуш Пшистоєцький</i>	
Роль вулиці Цирулічої як історичного помосту між Любліном сучасним і колишнім.....	77
<i>Рудольф Мирський</i>	
Трагедія Янівського концентраційного табору у Львові: від замовчування Голокосту до його вивчення	80
СУЧАСНІСТЬ	
<i>Славомир Яцек Журек</i>	
Люблін – місце християнсько-єврейського діалогу	85
<i>Петро Пілюк</i>	
Львів. Сліди євреїв у міському просторі.....	91
<i>Роман Чмелик</i>	
Євреї у Львові. Роль музеїв у відродженні знищеного світу	99
ДОДАТОК.....	105

Євреї у Любліні та Львові

Від початку XVI ст. у Любліні почала розвиватися єврейська дільниця, яку населяли мешканці, що прибули до міста у другій половині XV ст. Протягом століть єврейський Люблін здобув звання „Єрусалиму Польського Королівства”. Так сталося головню завдяки єврейському Сейму Чотирьох Земель – *Waad Arba Aracot*, який проводив тут засідання, і діяльності рабина Якова Іцхака Хоровіца, якого називали *Той, що бачить із Любліна*, функціонуванню єврейської друкарні, а також відкриттю *Jeszywas Chachmej Lublin* (Університету Мудреців Любліна). Незадовго до Другої світової війни у ньому проживало близько 39 тис. євреїв, що становило майже 35 % усього люблінського населення. Сьогодні про їхню колишню присутність свідчать, зокрема, старе і нове єврейське кладовище, будинки колишньої ешиви та єврейської лікарні.

У Львові початки єврейського поселення сягають середини XIII ст. Як і в Любліні ця спільнота проживала у дільниці, яка з часом стала окремою адміністративною частиною. Найвідомішими мешканцями міста були рабин Абрахам Кон, засновник реформованої синагоги Якуб Рапапорт і художник Ерно Ерб. У міжвоєнному двадцятиріччі понад стотисячна львівська єврейська община була третьою за чисельністю у країні та становила 33% від загальної кількості мешканців Львова. До сьогоденішнього дня там можна знайти найстаріші єврейські пам'ятки: руїни синагоги „Золота Роза”, синагогу *Jankl Glancers Szul*, колишню єврейську лікарню.

Том *”Євреї у Любліні – Євреї у Львові. Місця – Пам'ять – Сучасність”* – це монографія, в якій автори чергових статей намагаються відтворити та описати світ євреїв обох агломерацій із різних дослідницьких поглядів. Це історики, історики мистецтва, педагоги, філологи та культурознавці. Їхні спостереження значною мірою мають порівняльний характер і з них випливає, що єврейські спільноти Любліна та Львова виразно відрізнялися, однак мали також багато спільного.

Монографія складається з трьох основних тематичних нарисів. Перший – про місця, тобто Люблін і Львів, а також їхню історію в аспекті польсько-єврейських та єврейсько-українських відносин („Місця”); другий – спогади про довоєнну єврейську культуру та Голокост і форми його документування („Пам'ять”); третій – про присутність євреїв та їхні культури у щоденному житті обох міст („Сучасність”).

1. Місця

Про історію євреїв у Любліні можна довідатись зі статті Адама Копцьовського, який подає нарис від Першої Речі Посполитої, протягом XIX ст. та міжвоєнного двадцятиріччя, трагічний досвід Голокосту під час Другої світової війни – аж до

важких післявоєнних років. Автор послідовно доводить, що єврейська община була невід'ємною частиною міста, формуючи його неповторний вигляд у кожному аспекті функціонування. З цього погляду Люблін – це польсько-єврейське місто, відкрите також для інших народів і традицій, в якому як у лінзі зосередилася структура багатьох культур давньої держави Ягеллонів (*Нарис історії євреїв у Любліні*).

Це місто для багатьох євреїв у цілому світі залишається у пам'яті як столиця хасидизму. Про це йдеться у двох наступних статтях. Агата Палюх розглядає найважливіші питання на тему спадщини великих майстрів кабали, які проживали тут століття тому (*Містичні традиції у навчанні люблінських рабинів*), Ева Гроховська згадує найважливіші тенденції у ранньохасидській містиці (які у сучасних теологічних дослідженнях називаються „містичною ерессю”), пов'язані з люблінським регіоном і такими особистостями: Саббатай Цві та Якуб Франк (*Месіанські рухи на Люблінщині в XVII і XVIII ст.*). Частину історичних роздумів на ці теми завершує (водночас відкриваючи львівську тематику) стаття Конрада Зелінського, що розповідає про випробування євреїв на шляху до асиміляції під пануванням двох імперій – австрійської та російської (*Шляхи до емансипації євреїв з Галичини і Польського Королівства*).

З наступних двох статей довідуємось про єврейське населення Львова. Анна Крачковська подає панораму їхнього поселення у місті, показуючи багатовіковий конфлікт між євреями, які проживали усередині та назовні міських мурів. Виявляється, що антагонізми між цими групами були нерідко боліснішими, ніж непорозуміння між євреями та не-євреями (*Єврейська спільнота Львова між XVI та XVIII ст. – території поселень та правовий статус*). Микола Гетьманчук розповідає про випробування євреїв у найважчі радянські часи, спростовуючи міфи на тему повсюдної присутності євреїв у радянському апараті служби безпеки. У багатьох випадках вони були жертвами цієї системи, так само як і поляки, українці чи вірмени (*Участь єврейської спільноти у процесі формування інтелігенції Львівщини у післявоєнний період*).

2. Пам'ять

Цей розділ розпочинається текстами, в яких розглянуто культурну спадщину євреїв та способи її увіковічнення у Польщі та в Україні з перспективи минулого та сучасності. Отже, в них йдеться про музеї історії релігії (не лише іудаїзму), які виникли на переломі XIX і XX ст., які зберігали від забуття предмети культу (які не використовувались) (Беата Скшидлевська. *Музеї єврейської та християнської релігії*), про різні установи, які дбали про спадщину – цитуючи слова єврейського поета Ісаака Каценельсона – „вбитого народу” (Ірина Горбань. *Центри зберігання культурної спадщини євреїв у Львові – історія та сучасність*; Вероніка Литвин. *Охорона єврейської спадщини як фактор стимулювання місцевого розвитку*), а також про різноманітну освітню та художню діяльність, яка може це супроводжувати (Йоанна Зентар. *Документація. Освіта. Художні проекти. Діяльність осередку „Гродська Брама – Театр НН” з метою збереження культурної спадщини люблінських євреїв*). Читаючи згадані статті, можна перекоонатися, як багато вже зроблено у цьому напрямі в оби-

двох містах. Цьому сприяла передусім діяльність різних неурядових установ, розвиток і діяльність яких стимулює законодавство Європейського Союзу. (Тому питання входження до її структур є надзвичайно важливим також і в цьому аспекті).

Пам'ять про євреїв у широкому сенсі – у Любліні та у Львові – є Голокост, а також форми його документування. Саме про них пише Роберт Кувалек, порівнюючи польські та українські заходи у цьому напрямі. Виявляється, що трагічним місцем зустрічі населення обидвох міст під час війни став Белжець – місце страти та вічного спочинку тисяч єврейських громадян Другої Речі Посполитої (передусім з Люблінщини та Львівщини) (*Способи увічнення місць Голокосту євреїв у Польщі та в Україні*). Яке значення мають форми увічнення Голокосту йдеться у статті Анни Зембінської-Вітек, яка на психологічній підставі оцінює реальний вплив музеїв Голокосту на відвідувачів, а також освітні, наукові та художні функції осередків, що прагнуть допомогти зрозуміти те, чим для світу став цей досвід. (*Зображення Пам'яті – Голокост у музеях*). Про люблінські освітні ініціативи у сфері відновлення та освоєння пам'яті про Голокост розповідають тексти: Марти Грудзинської (*Як говорити про знищення єврейських дітей? Вибрана освітня діяльність осередка „Гродська Брама – Театр НН” та Державного музею „Майданек”*), а також Тадеуша Пшистоецького (*Роль вулиці Цирулічої як історичного помосту між Любліном сьогоднішнім і колишнім*). Передусім тут описано заходи, інспіровані освітньо-художніми програмами, які проводить тутешній осередок самоврядування. Цю частину підсумовує стаття Рудольфа Мирського, який стверджує, що треба пам'ятати про локальне місце страти львівських євреїв, яким був табір на вулиці Янівській (*Трагедія Янівського концентраційного табору у Львові: від замовчування Голокосту до його дослідження*).

3. Сучасність

Остання частина монографії – це спроба поглянути на це питання з перспективи сьогодення. Славомир Яцек Журек розповідає про особливе значення Любліна як території зустрічі кількох релігій (*Люблін – місце християнсько-єврейського діалогу*). Саме тут функціонують різні установи, які слугують зближенню християн і євреїв (наприклад, Центр католицько-єврейського діалогу), з цього міста походять члени Комітету з питань іудаїзму Ради Єпископату Польщі (у тім числі його голова єпископ Мечислав Цісло), зрештою, саме звідси виходить багато оригінальних ініціатив, які сприяють поєднанню (наприклад, „Молитовне оплакування євреїв”).

Про свої відкриття, зроблені під час архівування архітектури Львова, розповідає Петро Пілюк. Читаючи його текст, бачимо, як багато можна довідатися з топографії та архітектури міста, а також про те, як значна частина пам'яток, які залишилися після єврейських мешканців Львова у сфері урбаністики, все ще не описана та чекає удокументування (*Єврейські сліди у міському просторі Львова*). Про те, що Львів – це місце, де відроджується пам'ять про євреїв, переконує у своїй статті Роман Чмелик, який розповідає про спроби реконструкції єврейського світу у цьому місті (*Євреї у Львові. Відродження знищеного світу*).

Ми маємо надію, що монографія *Євреї у Любліні – Євреї у Львові. Місяця – Пам'ять – Сучасність* становитиме початок наукової співпраці люблінських і львів-

ських дослідників, які займаються єврейською культурою; академічні кола обидвох міст інтенсифікують діяльність з метою відновлення пам'яті про їхніх єврейських мешканців.

Йоанна Зентар
Славомир Яцек Журек

*** Переклад з польської Наталія Янішевська.

МІСЦЯ (ЛЮБЛІН І ЛЬВІВ) ТА ЇХНЯ ІСТОРІЯ

Нарис історії євреїв у Любліні

1. Перша Річ Посполита

Перші спогади про євреїв у Любліні сягають часів панування короля Казимира Великого. За переказами з XVI ст., які не мають підтвердження в історичних джерелах, цей володар у 1336 р. надав перші привілеї місцевій єврейській громаді¹. На цій підставі можна припускати, що добре організована єврейська громада була в Любліні вже в 70-их роках XV ст., коли до міста прибув рабин Яків з Триденту, якого в рідній Німеччині обвинувачували за те, що брав участь у ритуальному вбивстві. Вибір Любліна, як місця укриття, свідчить про те, що місцева громада була тоді вже добре відома не тільки в країні, а й навіть за кордоном. Відомо, що люблінське католицьке духовенство активно протестувало проти присутності в місті німецького рабина².

У наступному столітті динамічний розвиток єврейського поселення в місті був зумовлений передусім економічними чинниками. Вигідне географічне розташування міста на головних торговельних шляхах заохочувало багатьох єврейських купців до того, щоб поселитися в Любліні та розпочати торговельну діяльність. Численний розвиток єврейської громадськості, а також її економічна активність швидко призвели до конфлікту з християнським міщанством, внаслідок чого вийшли королівські розпорядження (1518), які підказували, щоб люблінський староста ввів обмеження для „дуже широкої єврейської торгівлі в місті”³. В 1535 р. Люблін одержав від польського володаря привілей *De non tolerandis Judaeis*, який забороняв євреям поселятися в межах міських мурів⁴. Це обмеження, з одного боку, вдарило по економічному існуванню люблінської єврейської громади, а також призвело до відділення її від „християнського міста” (яка тривала аж до 1862 р.), з іншого - спричинилось до швидкого динамічного розвитку Підзамча, єврейської дільниці, яка була розташована довкола люблінського замку.

---

* Історик, ад'юнкт кафедри Культури та Історії Євреїв Університету Марії Кюрі-Склодовської; досліджує історію єврейського населення на люблінській землі в XX ст.; стипендіат United States Holocaust Memorial Museum у Вашингтоні в 2005 р.; член Ревізійної Комісії Польського Товариства Єврейських Студій і Ради Державного Музею на Майданку; автор багатьох наукових і науково-популярних статей присвячених цій тематиці, а також монографії *Zagłada Żydów w Zamościu* (2005).

¹ Пор. KUWALEK R., WYSOK W.: Lublin – Jerozolima Królestwa Polskiego. Lublin 2001, с. 13.

² Пор. RADZIK T.: Zyli z nami. [в:] Lublin w dziejach i kulturze Polski. Radzik T., Witusik W. ред., Lublin 1997, с. 260.

³ KUWAŁKOWIE A., R.: Żydzi i chrześcijanie w Lublinie w XVI i XVII wieku. [в:] *Żydzi w Lublinie (Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina)*, t. 2. Radzik T., (ред.), Lublin 1998, с. 12.

⁴ Пор. Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta miasta Lublina 1809-1874, sygn. 693, с. 140.

Переломним моментом в історії люблінської єврейської громади було одержання 1523 р. з рук Зигмунта Старого привілею, який зрівнював їх у правах з іншими громадами в Польщі, відповідно до постанов генеральних привілеїв, які наступні монархи надавали євреям, почавши від так званого Статуту Калішського з 1264 р. (тобто піклування зі сторони монарха, унормування професійної діяльності, охорона місць культу). В 1556 р. люблінські євреї отримали додатково спеціальний привілей, який підтверджував їхню внутрішню юрисдикційну та адміністративну автономію (самостійний незалежний вибір старших спільноти та службовців громади), а також їхню підпорядкованість владі воєводи як апеляційній установі⁵.

Унормування юридичної ситуації євреїв сприяло всебічному розвитку люблінської громади. В першій половині XVI ст. в єврейській дільниці міста проживало 840 євреїв, які згодом одержали привілей *De non tolerandis Christianis*, який забороняв християнському населенню поселятися, а також набувати у власність будинки й землю на території єврейського міста⁶. Незважаючи на обмеження та зростаючу конкуренцію, розвивалася та процвітала єврейська торгівля і ремесло, що зумовило заможність, добробут та престиж громади, а також розвиток культурного життя. В 1530 р. люблінським рабином призначили видатного вченого Шалом Шахна - син королівського фактора (посередника) Йоско Шахновича - який почав створювати в місті відомий центр талмудичних студій. Формальне відкриття люблінської ешиви відбулося після смерті Шахна на підставі королівського привілею 1567 р., а першим ректором став Саломон Лурія, якого називали Махаршалом⁷. Син його наступника Мордехая Яффе, Калонимос причинився до заснування в Любліні значного й відомого осередка єврейського друкарства (найважливішого поряд з краківським). У відкритій ним 1578 р. друкарні було видано сотні знаменитих творів гебрейської релігійної літератури, які характеризувалися високою якістю видавничого виконання⁸.

Тоді ж зміцнилися та розвинулися структури люблінського кагалу. Першу муrowану синагогу, названу синагогою Махаршала, почали будувати в 1567 р. біля підніжжя північного схилу замкової височини на вул. Ятечній. Невдовзі по сусідству побудували синагогальні кам'яниці, в яких містились бюро кагалу, ешіва, дім студій (*bet hamidrash*), миква, а також кошерні ларьки. Ймовірно від кінця XV ст. на пагорбі названому Гродзіско був єврейський цвинтар (за інформаціями з 80-их років XIX ст. на одному з надгробних пам'ятників вдалось відчитати дату 1489/90, а про сам єврейський цвинтар є перші спогади в документі з 1555 р.)⁹.

На підтвердження економічної, культурної та адміністративної вагомості міста у 1580 р. король Стефан Баторій дав дозвіл на будівництво Сейму Чотирьох Земель (*Waad Arba Aracot*), центрального органу єврейського самоврядування в Речі Посполитій.

⁵ Пор. KUWALEK R., WYSOK W. цит. тв. с. 14-15.

⁶ Пор. Там само, с. 16.

⁷ Пор. WINIARZ A.: Lubelski ośrodek studiów talmudycznych w XVI wieku. [в:] *Żydzi w Lublinie*. с. 35-39.

⁸ Пор. ZĘTAR J.: Drukarnie hebrajskie w Lublinie, „Scriptores” 2003, № 27, с. 57.

⁹ Пор. TRZCINSKI A.: Wartości historyczne, religijne i artystyczne starego cmentarza żydowskiego w Lublinie. [в:] *Żydzi lubelscy (Materiały z sesji poświęconej Żydom lubelskim. Lublin 14-16 grudnia 1994 r.)*, Hawryluk W., Linkowski G. ред., Lublin 1996, с. 89-90.

Період спішного динамічного розвитку люблінської громади (яка налічувала в 1602 р. приблизно 1200 осіб) закінчився в половині XVII ст. В 1655 р. на Люблін напали московсько-козацькі війська, які доценту спустошили єврейське місто. Були знищені синагогальні будівлі на вул. Ятечній разом з синагогою Махаршала, а також зруйновано центр студій, микву та талмудичну школу. В руїнах опинилася більшість житлових будинків, а загарбницькі війська убили понад 2000 євреїв¹⁰. Майже цілковитого знищення доповнила навала шведських військ 1656 р.

Воєнні дії призвели до занепаду економічного та культурного життя, а також спричинилися до значного зменшення кількості єврейської громадськості. В місті було припинено скликання засідань Сейму Чотирьох Земель, великі люблінські ярмарки перенесено до Ленчней, а нечисленні жителі Підзамча, які залишились у живих, перенеслися на деякий час до християнської дільниці. Відбудуванню єврейської громади не сприяв період тріумфуючої, недоброзичливої іновірцям контрреформації, а також невпинно відновлювані й повторювані економічні обмеження й рестрикції з боку влади, які мали своє джерело у збільшеній конкуренції між євреями та християнським міщанством. Зусилля й дії міщанства, які мали на меті усунути євреїв поза межі міських мурів, призвели до вигнання в 1761 р. єврейського населення з міста та повторне заселення Підзамча. Чотири роки пізніше громадськість налічувала майже 2500 осіб і проживала, крім традиційного єврейського кварталу, у розташованій поблизу дільниці Калиновщизна, а також на передмістях – П'яски й Венява¹¹.

У другій половині XVIII ст. до Любліна дійшли перші звістки про хасидизм, єврейський містичний рух, який зародився в Україні. Люблінським ініціатором став учень славетного Елімелеха з Лежайська - Яков Іцхак Хоровіц, - якого називали *Той, що бачить із Любліна*, котрий в цей час оселився в підлюблінській Веняві, будуючи двір. Незадовго цадик переселився в центр єврейської дільниці в Любліні, де в будинку на вул. Широкий, 28 у 1794 р. було засновано перший хасидський дім молитви. Дуже скоро у *Того, що бачить із Любліна* з'явилися послідовники, а слава про харизматичного цадика розійшлася по всій країні. Серед його учнів були засновники нових хасидських династій у Горі Кальварії (Альтери), Белзі (Рокеахи), Казимірі над Віслою (Тауби), Ізбиці й Радзині (Лейнери), а також славнозвісний коцький цадик Меніхем Мендель Моргенштер. Після смерті Хоровіца (1815) більшість люблінських хасидів підпорядкувалась його учням, тому що *Той, що бачить із Любліна* не заснував власної династії. Наступний знаменитий цадик з'явився в Любліні 1857 р. Це був Єхуда Лейб Ейгер, який оселився в домі на вул. Широкий, 40, збудувавши власний двір і даючи початок люблінській династії Ейгерів, які були головами місцевих хасидів аж до початку Другої світової війни¹².

¹⁰ Пор. BAŁABAN M.: *Żydowskie miasto w Lublinie*. Lublin 1991, с. 58.

¹¹ Пор. MUSZYŃSKA J.: *Żydzi w Lublinie w 1774 roku*. [В:] *Żydzi w Lublinie*. t. 2, с. 118.

¹² Пор. KUWAŁEK R., WYSOK W. цит. тв. с. 42-46.

2. XIX століття та міжвоєнне двадцятиліття

На початку XIX ст. євреї становили вже майже половину населення міста, а сам Люблін аж до половини століття залишався другим, враховуючи величину і кількість євреїв, після Варшави скупченням єврейського населення в Польському Королівстві. Між 1815 і 1864 рр. їхня кількість у місті збільшилась з 4771 до 12 922 осіб, а відсоток щодо населення в цілому збільшився з 48,3% до 59,2%¹³. У рік перед початком Першої світової війни в Любліні проживало вже понад 38 тисяч євреїв, відсоток яких становив майже половину цілої популяції міста¹⁴. Всезростаюча кількісно громадськість євреїв аж до 60-их років XIX ст. була позбавлена більшості громадянських прав. Крім обмеження права на місце поселення (царська влада санкціонувала давній привілей *De non tolerandis Judaeis*, створюючи в місті окрему єврейську дільницю), заборони купувати землі, а також виконувати деякі визначені професії, євреї платили окремі, вищі ніж решта населення податки (наприклад, кошерний, рекрутний), не мали виборчих прав, а також не могли виконувати громадських функцій та обов'язків. Скасування цих обмежень у 1862 р. призвело до виходу частини євреїв поза єврейську дільницю та поселення в районах міста до цього часу для них недоступних (здебільшого північно-східна частина Старого Міста та Краківське Передмістя – головна вулиця Любліна), оживлення й зміцнення – хоча радше в досить обмеженому обсязі – християнсько-єврейських взаємин, а також до активізування економічного життя та розвитку промисловості.

Зауважимо, що ці зміни стосувались лише найбагатшої й найбільш засимільованої частини єврейського населення, яка становила невеликий відсоток єврейської громадськості в цілому. Більшість люблінських євреїв далі проживала замкнута – вже не примусово, а добровільно – в економічному, побутовому, мовному й інтелектуальному гетті. На фоні інших великих міст Королівства це була громадскість бідна, традиційно релігійна, малоосвічена, а також майже цілком ізольована від населення міста. Її консерватизмові та відсталості сприяли сильні в місті хасидські впливи.

Деякі зміни в цьому аспекті життя євреїв почали помітно простежуватись щойно під кінець століття. Тоді поступово відбулась переоцінка критеріїв єврейської самоідентифікації й тотожності – відхід від бачення власного статусу в категоріях релігійної групи на користь свідомої тотожності національної меншості. Саме тоді до Любліна почали доходити нові суспільно-політичні віяння, які закривували єврейське публічне життя так, як досі не траплялось. Найскоріше нові послідовники знайшлися в сіонізмі робітничого Бунду (першу структуру цієї партії в місті було створено в 1903 р.). З'явилися приватні школи для єврейських дівчат, сучасні благодійні організації (сучасна лікарня на вул. Любартовській, а також сирітський притулок на вул. Гродській), активно почала діяти конфесійна громада, яка стала місцем суперечок і конфліктів між ортодоксальною більшістю та нечисленними послідовниками нових напрямів.

¹³ Поп. MIKULEC B.: Aktywność gospodarcza ludności żydowskiej Lublina w latach 1815-1864. [в:] *Żydzi w Lublinie (Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina)*, т. 2., ред. Radzik T., Lublin 1995, с. 69.

¹⁴ Поп. ZIELIŃSKI K.: *Żydzi Lubelszczyzny 1914-1918*. Lublin 1999, с. 15.

Справжнє пожвавлення суспільного життя настало щойно після 1915 р., коли Люблін перебував під австро-угорською окупацією. Ліберальне ставлення нової влади підсилило й зміцнило активність польських євреїв, яка виявлялась у багатьох галузях суспільно-політичного життя. В 1916 р. у місті було вже 15 приватних єврейських шкіл (у тім числі 3 гімназії), засновано першу газету (виходив польською мовою щомісячник „Myśl Żydowska”), почав діяти любительський театр, яким керував Яків Ваксман, а також перша громадська бібліотека, яка діяла при конфесійній громаді. Євреї засідали як члени в міській раді¹⁵.

Коли Польща здобула незалежність і самостійність, то люблінські євреї мали вже добре розвинуті та досить різноманітні структури суспільно-політичного життя. В 1921 р. у місті проживало 37 337 послідовників іудаїзму, що становило майже 40% від загальної кількості населення. Десять років пізніше їхня кількість збільшилась до 38 935¹⁶. У період міжвоєнного двадцятиріччя в Любліні функціонувало 9 єврейських політичних партій: Агудас Ізраїль, Фолкспартай, Бунд, Організація Загальних Сіоністів, Мізрахі, Організація Сіоністів-Ревізіоністів, Поалей Сіон Лівіця, Поалей Сіон Правиця та Сіоністська Партія Праці Хітахдут. Майже усі з них мали свої відповідники серед молодіжних організацій, а також вели пожвавлену організаційну, суспільну та культурну діяльність. У місті діяли єврейські спортивні організації, освітні установи (у 1930 р. з ініціативи рабина Маєра Шапіро було відкрито сучасну вищу рабинську школу - Єшивас Хахмей Люблін), а також профспілки. Добре й динамічно розвивалося культурне життя. В будинку кінотеатру Пантеон на вул. Єзуїтській діяв єврейський театр, на сцені якого грали: Іда Камінська, Йонас Турков, Діна Хальперін. З 1918 р. виходила щоденна газета мовою ідиш „Люблінер Тутблят” (друкували до початку Другої світової війни), а з 1926 р. бундівський тижневик „Люблінер Штїме”¹⁷.

У другій половині 30-их років, коли у доросле життя увійшло перше покоління євреїв, які виростили в незалежній, самостійній Польщі, в єврейській громадськості міста дедалі помітнішими стали тенденції, які вели до секуляризації та модернізації публічного життя. Частина молоді виявляла схильність до мовної й побутової асиміляції. Цим тенденціям сприяло набуте завдяки шкільному обов'язковому знання польської мови й культури (тобто більш відкритими стали неєврейські середовища), регрес традиційного релігійного життя, ігноруючи зміни, які відбувались у зовнішньому світі, не мав змоги дати молодому поколінню задовільних відповідей на проблеми і питання, які їх хвилювали, а також особлива популярність серед молодих людей сіоністських і соціалістичних ідей, які руйнували традиційний спосіб життя.

З іншого боку, асиміляційні тенденції були дещо призупинені, оскільки в цей період зростали антисемітські настрої та дії частини польського суспільства: розпочата Національною Партією 1936 р. акція бойкоту єврейської торгівлі.

¹⁵ Пор. ZIELIŃSKI K.: *W cieniu synagogi. Obraz życia kulturalnego społeczności żydowskiej Lublina w latach okupacji austro-węgierskiej*. Lublin 1998, s. 46, 100-105, 133-134, 144-145, 171.

¹⁶ Пор. RADZIK T.: *Spółeczność żydowska Lublina w międzywojennym dwudziestoleciu. Obraz statystyczny*. [в:] *Żydzi w Lublinie*, т. 1, с. 145.

¹⁷ Пор. KUWAŁEK R., WYSOK W., цит. тв. с. 64-72.

3. Голокост і післявоєнний період

Перед початком Другої світової війни в Любліні проживало приблизно 42 тисячі євреїв. Коли німці зайняли місто, то кількість збільшилась на декілька додаткових тисяч осіб – біженців із західних частин країни та примусових переселенців, виселених з самого Рейху і прилеглих територій. У листопаді 1939 р. євреїв, які проживали в центрі міста (втім числі Краківське Передмістя та його поперечні вулиці), силою переселили до традиційної єврейської ділянки на Підзамчі¹⁸. Згодом до євреїв застосували такі репресії. На руках носили пов'язки з зіркою Давида, ввели обов'язок працювати, заборонили користуватися транспортними засобами сполучення, а також послуговуватися приміщеннями загального користування, заблокували банківські рахунки, заборонили релігійні практики, закрили доступ до освітніх і навчальних установ, наклали грошові та матеріальні контрибуції, нарешті, німці забрали у власність єврейські підприємства та нерухоме майно.

На початку 1940 р. у Любліні створили Юденрат, до якого входили 24 особи, який очолював інженер Генрик Беккер. Функцію заступника голови ради виконував інженер Марек Альтен, а розташувались у так званому притулку для малих дітей на вул. Гродській, 11¹⁹.

У березні 1941 р. люблінський губернатор Ернест Цернер оголосив розпорядження про встановлення в місті „єврейської житлової ділянки”, в межах якої було Підзамче (граніця проходила на лінії вулиці Любартовської), а також частина Старого Міста. Перед утворенням гетто виселили з Любліна до малих містечок люблінського дистрикту приблизно 10 000 євреїв²⁰.

До кінця існування люблінське гетто не було цілком закрите, однак скупчення на невеликій території громадськості, яка налічувала майже 40 000 осіб (з жовтня 1941 р.)²¹, зумовило жахливу житлову тісноту, погіршення санітарних і гігієнічних умов життя, а в результаті - виникнення епідемії інфекційних хворіб, які в поєднанні зі страшним голодом і виснажливою працею, призводило до смерті багатьох мешканців люблінської єврейської ділянки.

Велика акція виселення з люблінського гетто розпочалась вночі з 16 на 17 березня 1942 р. Люблін став першим єврейським осередком у Генеральній Губернії, в якому виконували акції „Рейнхардт”, тобто систематично й масово знищували єврейське населення на цій території. Людей, яких схопили на території гетто, спочатку збирали на площу перед Юденратом, де робили вступний відбір. Осіб, яких німці вважали нездатними працювати, висилали до збірного пункту, який розташовувався в Синагозі Махаршала, а звідси на залізничну платформу поблизу міської бойні на Каліновщизні. Звідси майже кожного дня від'їжджали поїзди до табору смерті в Белжці. Під час акції, яка тривала місяць (до половини квітня 1942 р.), з люблінського гетто до концентраційного табору вивезли близько 26 тисяч євреїв, а 1500 роз-

¹⁸ Пор. там само, с. 80.

¹⁹ Пор. RADZIK T.: *Lubelska dzielnica zamknięta*. Lublin 1999, с. 58.

²⁰ Пор. KIEŁBON J.: *Migracje ludności w dystrykcie lubelskim w latach 1939-1944*. Lublin 1995, с. 159

²¹ Пор. RADZIK T.: *Lubelska dzielnica zamknięta*. с. 35.

стріляли на місці. Серед депортованих був голова Юденрату Генрик Беккер, а також половина членів єврейської ради, які залишились ще живими²².

Євреїв, які вижили, перенесли до створеного нового ґетто на Татарському Майдані, який був розташований у передмісті Любліна поблизу концентраційного табору на Майданку. В цілому поселилося приблизно 7 тисяч євреїв, у тім числі 4250 легально (тобто власники документів, які давали повноваження до поселення в новому ґетто – так званих Й-аусвайсів). Відколи євреїв виселили з дільниці на Підзамчі, німці почали систематично руйнувати цей район міста. Була знищена головна вулиця дільниці – Широка, а також синагогальні будівлі на вул. Ятечній.

Доля ґетто на Татарському Майдані була вирішена невдовзі, тобто 9 листопада 1942 р. Більшість його жителів німці перегнали пішки до концентраційного табору на Майданку, де одразу робили відбір прибулих осіб. Нездатних працювати, в тім числі старших людей і дітей, нацисти направили до газових камер, решту розстріляли на місці (й останнього голову Юденрату Марка Альтана, а також коменданта Єврейської порядкової служби Генрика Гольдфарба). Після остаточної ліквідації ґетто на Татарському Майдані його будівлі підпалили²³.

Дуже важко оцінити, скільком люблінським євреям пощастило вижити у період Голокосту. На початку серпня 1944 р. у місті проживало приблизно 300 євреїв, з яких ледве 15 осіб - це довоєнні жителі Любліна²⁴. До кінця року кількість становила понад 3 000, дещо пізніше – перші місяці 1945 р., після визволення довоєнних центрів єврейського життя: Варшави, Лодзі й Кракова – врятували близько 2500 осіб (станом на початок травня 1945 р.)²⁵.

Першу післявоєнну організацію, яка об'єднувала євреїв міста, заснували 8 серпня 1944 р. Її очолив Шльома Гершенхорн і був це Самостійний Відділ у справах допомоги єврейському населенню. Два дні пізніше був створений Комітет допомоги євреям, який незабаром перейменували на Єврейський комітет у Любліні²⁶.

У листопаді 1944 р. заснували Центральний комітет євреїв у Польщі, а Люблін неофіційно став столицею польського єврейства. В місті відродилися, або були знову засновані єврейські політичні партії (Бунд, Поалей Сіон Лівіця, Єврейська фракція Польської робітничої партії та партія об'єднуюча колишніх загальних сіоністів Іхуд), а також суспільно-культурні інституції (Центральна історична комісія – на підставі якої виник Єврейський Історичний Інститут, Об'єднання єврейських письменників, журналістів і художників, Об'єднання євреїв борців проти гітлеризму). Почали виходити перші післявоєнні єврейські газети („Biuletyn Żydowskiej Agencji Prasowej” i

²² Пор. там само. с. 42-45.

²³ Пор. там само. с. 47-56.

²⁴ Пор. SZULKIN M.: Sprawozdania z działalności Referatu dla Spraw Pomocy Ludności Żydowskiej przy Prezydium Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1971, № 79, с. 76-77.

²⁵ Пор. Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Centralny Komitet Żydów w Polsce, Wydział Ewidencji i Statystyki, sygn. 106.

²⁶ Пор. KOPCIEWSKI A.: *Miasto początków*. „Biuletyn Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Warszawie” 2004, № 23, с. 20-22.

„Дос Ноє Лебн”), а також відроджувалось релігійне життя (рабином Польщі призначили Сафрін Фельдшух)²⁷.

У першій половині 1945 р. більшість цих установ та інституцій було перенесено до Варшави та Лодзі, а єврейське середовище Любліна почало поступово зменшуватись. На початку 1946 р. у місті проживало приблизно 2300 євреїв. Після келецького погрому розпочалась масова еміграція за кордон і кількість зменшилась приблизно до тисячі осіб. У 50-их роках в Любліні проживало ще кількасот євреїв, які залишили Польщу після подій 1968 р.

Нині в місті діє філія варшавської Єврейської конфесійної громади, а також відділ Суспільно-культурного товариства євреїв у Польщі. Люблінська єврейська громадськість налічує кілька десятків осіб.

---

²⁷ Пор. там само.

*** Переклад з польської Барбара Нуцковська.

Містичні традиції в навчанні люблінських рабинів

Люблінська єврейська громада мала виняткову репутацію від початку існування. Інституція люблінського кагалу існувала ймовірно вже з XIV ст.¹. Факт одержання привілеїв євреями від короля Казимира Великого свідчить про високий суспільний статус цієї громади. З чого видно, що про єврейський Люблін можна думати як про третій щодо важливості, після Кракова і Львова, кагал на польських землях?

Внутрішня оцінка єврейської громади (принаймні до періоду Гаскалі та створення нових суспільних відносин у більших кагалах) ґрунтується передусім на пошані та підкресленні ролі осіб з найбільше освічених, релігійних авторитетів, а дещо далі про інших членів громадськості. Отже, перше місце займають тут релігійні вчені (рабини, талмудисти, вчителі традиції, в пізніший період цадики), а на дальшому місці – фінансова еліта, світські діячі, навіть якщо їхній вклад у функціонування та діяльність кагальних інституцій був в матеріальному плані значний². Розмірковуючи про важливість і значення цієї громади, треба насамперед приглянутися до людей, завдяки яким стало можливим те, що ця громада здобула таку високу релігійну позицію.

У минулому Люблін був містом талмудичної традиції. Найважливіша причина цього стану – існування на його території талмудичної школи, яку вважають найкращою на польських землях (яка суперничала з краківською школою) ешіві, яку в 1518 р. заснував рабин Шаломе Шахно. Становище школи було настільки високим, що першому рабинові, який керував нею, Шломо Лурії (Махаршалові) король у привілеях, підтверджуючих статус цього навчального закладу (1567 р.), надав звання *rectora*.

Друга половина XVI, а також перша половина XVII ст. це період динамічного розповсюдження кабалістичних ідей серед польських євреїв, передусім у формі так званої практичної кабали Іцхака Лурії. Тези луріанської кабали натрапили на податливий ґрунт, вважають також, що вони мали вплив на пізнішу популярність сабатаїзму та франкізму³. Найпростіші, найбільш зовнішні форми навчання Лурії могла прийняти ціла єврейська громадськість, оскільки вони не вимагали ґрунтовних теоретичних знань, а лише треба застосовувати релігійні таїнства та практики, яким приписували містично-магічне значення. Тобто, розповсюджувати їх серед мас, а

* Студентка Міжгалузевих Індивідуальних Гуманістичних Студій в Ягеллонському Університеті (спеціальність – іудаїстика).

¹ Пор. *Żydzi w Lublinie. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina*. Radzik T. ред., Lublin 1995.

² Пор. *Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich*. Lublin 2001.

³ Пор. SCHOLEM G.: *Mistycyzm żydowski i jego główne kierunki*. Przeł. Kania, Warszawa 1997.

також ввести в канон народної релігійності (можна навести приклад використання талісманів, джерел цього користування треба шукати саме в цій кабалі). В контексті популяризації кабалістичного знання серед різних суспільних станів найбільш суттєва є, з історичного погляду, роль, яку відіграли гебрайські друкарні. Люблін на переломі XVI і XVII ст. став видавничим центром різних кабалістичних книг, що підтверджує як велике було зацікавлення цими книжками серед громадськості тодішніх євреїв. Саме тут у 1547 р. заснували одну з перших на польських землях гебрайську друкарню, а в 1587 р. – другу (Колонімуса Яффе), яка протягом поколінь встигла видати найбільш важливі твори, пов'язані з кабалістичними питаннями, практично відразу після того як були написані⁴. Наприклад, у 1647 р. видрукували книжку *Or Neeraw* Мойсея Кордоверо, найважливішого кабаліста, який синтезував і впорядкував луріанську систему, і був дуже популярний у Польщі⁵.

Проте це тільки один аспект популярності кабали. З іншого боку, луріанська кабала, в формі прийнятій більшістю євреїв, для інтелектуальної еліти єврейського суспільства була важливим об'єктом зацікавлення. Можна визнати, що Люблін стояв на одному з перших місць, якщо йдеться про розвиток містичної спекуляції в луріанському дусі на польських землях, а навіть в Європі. Єврейський Люблін як центр талмудичного вчення не був ніколи місцем особливого розвитку філософії в дусі Маймонідеса і його *More Newuchim*, а став осередком таких світських наук як математика, фізика та ін. Зате став центром розвитку богословських і теософічних наук, у тім числі кабалістичних спекуляцій: спершу в дусі сафедському, а потім хасидському. Характерним прикладом ортодоксального ставлення було залучення керівників релігійних громад Кракова і Любліна, рабинів Мойсея Іссерлеса Рему та Шломо Лурії Махаршала, а до критикування масових магічних і містичних практик на зразок луріанських, а водночас їх особисте залучення до містичних спекуляцій (відомий, між іншим, коментар Рему до книги *Zohar*). Таке ставлення засвідчує уривок з листа Рему до Махаршала: „Якщо я мав би стриматися (дослівно: втікати), то охоче стримався б радше від кабали, ніж від філософії, тому що в кабалістичній науці можна легше бути обманутим, ніж у філософії, яка опирається на логіку. Ось корисна пересторога для народу, яку можемо знайти в книгах кабали: „Тоді, коли видрукували книги кабали, такі твори як *Zohar*, *Rekantiego* і *Sza'arej Orah* itd., навіть ці, що служили в домах, які не вмели відрізнити своєї правої руки від лівої руки в роздумах і діях, ані не вмели інтерпретувати *Sidry*, ані *parszy* згідно з коментарем Раші, вирішували вчитися кабали”⁶.

Рему класичним способом підкреслює езотеризм кабалістичного вчення, яке призначене лише для вибраних осіб, для замкнутої групи вчених. З наведеного уривку можна зробити висновок, що кабалою цікавилися люди менш освічені. Опи-

⁴ На основі відомих заголовків книг виданих в люблінських та краківських друкарнях оцінюється, що відсоток видрукованих там різноманітних кабалістичних творів був приблизно 10%. Пор. BAŁABAN M.: *Historia i kultura żydowska ze szczególnym uwzględnieniem historii Żydów w Polsce*. T. 2, Lwów-Warszawa-Kraków 1925 (reprint: Warszawa 1982).

⁵ Пор. SZEMEN N.: *Lublin. Sztot fun Torah, Rabanuth un Chassiduth*. Toronto 1951, с. 122.

⁶ MOSZE ISSERLES R.: *Szeelot u-Tszuwot – Torat ha-Oleh, Szem ha-Gdolim*. Цит. за: SZEMEN N., цит. тв., с. 121.

суючи люблінську кабалістику з історичного погляду, не заглиблюючись в екзегезу головних, домінуючих систем, треба підкреслити роль, яку в ній відігравав рабин Мататях Долькарт. Він був автором цікавих коментарів до творів Менахема Реканте (*Lewusz Or Jerakot*), а також Йосипа Гікатілі, двох дуже важливих, для розвитку єврейського містицизму, кабалістів пов'язаних з геронською та сафедською традицією. Перший коментар Долькарта опублікували в Любліні 1595 р., другий 1597 р. у Кракові⁷. Ці два досить важливі твори засвідчують, що люблінські вчені знали досить добре тодішні головні напрями розвитку кабали та взагалі не відставали в науковому рівні від більш відомих тогочасних вчених з інших польських міст (Йошуа ха-Леві Хурвіц чи Шімшон бен Песах Острополер, пов'язані головно з Краковом).

Варто зауважити, що польських рабинів, з часу виникнення хасидського руху, можна оцінювати головно як авторів знаменитих коментарів до кабалістичних творів або цілих кабалістичних систем вже існуючих, проте вони не створили жодного інноваційного напрямку в релігійному мисленні. Єдиний виняток становить краківський рабин Натан Нета Шапіра, автор твору *Megale Amukot al ha-Tora* і *Megale Amukot Ranaw Ofanim*, який на підставі кабали Лурії створив виняткову та однорідну доктрину. Справжній свіжий погляд на містику та релігійність взагалі приніс щойно розвиток хасидизму на польських землях.

XVII ст. це для єврейського Любліна період воєнних знищень, а в релігійному плані – початок змагань з сабатаїзмом, який, незважаючи на наявність в ньому спекуляційних віднесень до луріанізму та широкого популяризування, зміцнив в Любліні позицію релігійної ортодоксії. Подібно було в публічній сфері з рухом франкістським. Незважаючи на великий опір перед хазидизмом, який зародився в XVII ст. (наприклад, люблінського рабина Езрієла Хоровіца), зміг розвинутися до так великого розміру і в результаті на початку XX ст. досягнув деякої форми інституціоналізації в межах ортодоксії. Спричинилася до цього присутність у Любліні з кінця XVIII ст. Якова Іцхака Хоровіца, якого називали „Хозе мі-Люблін” (тобто “Той, що бачить із Любліна”). Був це учень Елімелеха з Лежайська, найбільш славетний цадик пов'язаний з Любліном, який на рівні зі своїм вчителем причинився до розвитку доктрини цадикізму в персоналістичному розумінні, опираючись на інтерпретації надзвичайної сили, яку приписують Тому, що бачив із Любліна”. З-поміж учнів люблінського цадика були засновники хасидських династій з Коцька, Ізбіци чи Присухи, що дало змогу продовжити його вчення, незважаючи на те, що його власна династія закінчилась⁸. Могло б здаватися, що сила люблінського хасидизму згасла після його смерті. Рабин Мейра Шапіра заснував у 1930 р. Єшиву Мудреців Любліна, що мало стати силою рабинізму в класичному виданні, а навіть з літвацькими впливами. Однак це саме сприяння Герер Ребего Альтера (цадика з Гори Кальварії) уможливило de facto заснування школи за ціну введення хасидських елементів до програми навчання, і це саме останній люблінський цадик Шломо Ейгер був визначений Шапірою на його наступника на посаді ректора ешиви⁹.

⁷ Там само, с. 122.

⁸ Пор. ALFASSI Y.: *R. Jacob Isaac Horowitz, ha-Choze mi-Lublin. His Life and Doctrine*. Ramat Gan 1974.

⁹ MANDELBAUM D.A.: *Jeshivat Hahmei Lublin*. Bnei Barak 1995.

Два описані в нашій статті приклади містичних напрямів наявних в історії люблінської єврейської громадськості дають змогу стверджувати, що довгий період Люблін був центром інтенсивного розвитку релігійного життя євреїв. Це був осередок, де традиції містичної екзегези мали шанс, щоб увійти в канон ортодоксального вчення, тобто свого роду інституціоналізацію своєї форми. В першій стадії цей процес настав завдяки знаменитим вченим, які займалися кабалою, та які мали змогу розповсюджувати знання через друкування своїх творів і коментарів у друкарнях, які були в місті. Наступним етапом був розвиток хасидизму, а пізніше розміщення елементів хасидської екзегези в програмі навчання в Єшиві Мудреців Любліна. Цей процес перервав початок війни.

*** Переклад з польської Барбара Нуцковська.

Месіанські рухи на Люблінщині у XVII та XVIII ст.

XVII і XVIII сторіччя на Люблінщині, так само як і на території нинішньої України, головно на Поділлі та Волині, принесли для єврейської спільноти багато змін. У літературі, яка розглядає це питання, йдеться передусім про релігійну кризу, яка, не становлячи прямої загрози для єврейської ідентичності, стала заповіддю пізніших суспільних і моральних змін у XIX ст. Цезура питань, які нас цікавлять – це кінець XVI сторіччя, коли у рабинічному іудаїзмі черговий раз з'явилися традиції містицизму, змінюючи релігійне і суспільне життя євреїв незрівняно більше, ніж у попередні епохи. Переможний вплив луріанської кабали, який приніс з собою поновну інтерпретацію основних правд віри, можна розглядати як один із головних чинників відродження ідеї месіанізму, яка в іудаїзмі є основним елементом релігійного життя. Актуальність ідей месіанізму підтверджується бурхливими історичними подіями, які називаються – або інтерпретуються – в єврейській традиції як „пологові болі Месії”. Вони розпочалися від наїздів козаків у середині XVII ст. і тривали аж до першої половини XIX сторіччя, коли для багатьох євреїв наполеонські війни стали виразним знаком приходу остаточних часів. Видається, що прийняття есхатологічної перспективи при дослідженні історії цього народу у центрально-східній Європі у XVII і XVIII ст. дає відповідь на питання, чому рухи, які видатний дослідник єврейського містицизму Гершом Шолем називав „містичним еретизмом”, мали так багато послідовників. Без сумніву, найважливішою подією обговорюваного періоду було виникнення хасидизму.

Звернення до писемних джерел, тобто до книги „*Zohar*” та стародавнього твору „*Sefer Jecirah*”, є домоною мирухів месіанських рухів, які використовували містику з метою легітимізувати власні ідеї. Архимайстром згаданих спекуляцій був, без сумніву, Саббатай Цві (XVII ст.), який, проголосивши себе Месією, провістив (спільно зі своїм „пророком” – Натаном із Гази) кінець світу у 1666 р. Результати його бурхливого життя і контрверсійних поглядів відчули також євреї з території колишньої Речі Посполитої, у тім числі Люблінщини. Багато з них, переконані в правдивості місії Саббатай Цві, вирушили в паломництво до Єрусалиму, щоб бути там у згаданий період. Проникливе літературне свідоцтво про ті часи та духовний фермент тих часів дав Ісаак Башевіц Сінгер у повісті „*Сатана з Гораю*”, де використав фактичні історичні події. Після 1666 р. і після смерті Саббатай Цві (роком пізніше) на Люблінщині та у центральній

---

* Докторант Відділення соціології знання Університету ім. М. Кюрі-Склодовської; співпрацівник Осередка „Гродська брама – Театр НН” у Любліні та Інституту культурознавства Університету ім. М. Кюрі-Склодовської.

Польщі було створено багато груп, які вже не були прямими послідовниками його концепції, а називали себе месіанськими групами, які в історіографії окресляються також назвою протохасиди. Варто назвати Іегуду Хасида з Сідлець, співорганізатора (разом з Хаїмом Малахом з Каліша) згадуваних паломництв до Святої Землі. Після 1706 р. було створено кілька груп, а одна з них, якою керував шурин Хасида – Вольфа ха Леві з Любліна, прийняла хрещення в євангелістській церкві.

Черговим лжемесією, який відіграв вагому роль у формуванні релігійної позиції та у пізніших суспільних процесах, був Якуб Франк (XVIII ст.). Найбільш значні події його біографії – передусім львівський диспут (19 VII – 10 IX 1759 р.)¹ та перехід в католицизм, який, на його думку (як і на думку Саббатай Цві, який перейшов в іслам), є необхідною умовою процесу збавлення, тобто діянням, яке отримає властиве пояснення тільки після виповнення часів. На шляху його месіанських експедицій був також Люблін, де у парафіяльному костелі був похований один з членів його „хавури”². З Любліном у контексті франкізму пов’язаний відомий рід Шорів, поріднених з „одноденним королем” Польщі – Саулом Валь. Під впливом Франка одна з гілок цього роду у 1759 р. прийняла хрещення у католицькому костелі.

Франка заарештували у січні 1760 р. за проконвертизм, на підставі доносу одного з його послідовників і перевезли до монастиря на Ясній Горі³, де він допрацював і змодифікував свою месіанську доктрину, включаючи в неї тему Шехіні⁴, яка, на його думку, була ув’язнена в іконі Богородиці. Це не зашкодило подальшому розвитку окремих груп його послідовників. Одним з місць їхньої діяльності були володіння заможного майорату та околиці Хелму. В історії євреїв Люблінщини записано знаменитий процес про ритуальне вбивство у Войславицях 1761 р. (зрештою, ця дата збігається з хрещенням жінки Франка, яке вона прийняла у Любліні). Як свідчить один з варіантів цієї історії, франкісти, бажаючи помститися неприхильним їм ортодоксійним євреям, брехливо оскаржили войславицького рабина про те, що він вчинив ритуальне вбивство християнської дитини, а кров використав на ритуальні цілі. Показання проти рабина складали псевдобатьки, які підтвердили удавану втрату сина Миколи (як довідуємося з документів справи). Процес закінчився тріумфом

---

¹ Це був другий диспут (після так званого кам’янецького), який сабатаїсти (послідовники доктрини Саббатай Цві) провели з рабинами у львівському кафедральному соборі. Під час диспуту вони заявляли про те, що готові прийняти хрещення, наводячи серед інших численних аргументів той, що Месія вже прийшов, а Святий Хрест є його печаттю і представленням Святої Трійці. Відразу після закінчення диспуту понад тисячу сабатаїстів прийняли хрещення. Франк не брав у цьому участі, однак невдовзі, тобто 17 IX 1759 р., також прийняв хрещення.

² Термін, який вживав Франко для окреслення групи своїх найближчих співпрацівників і послідовників. Гебрайське *shawerim* (товариші) та слово *shawura* (збори, компанія, товариство), яке від нього походить, має в іудаїзмі давні традиції, особливо при переказі езотеричних знань. Зустрічі у *shawerim* під час шабату та інших свят мали релігійний і майже інституціональний характер вже від стародавніх часів. Франк, так як раніше сабатаїсти, свідомо звертається до цієї термінології.

³ Франк, перший раз арештований і вивезений з Польщі у 1756 р., міг повернутися до неї завдяки тому, що за нього особисто поручився король Август II. Його перехід у католицизм мав вагоме значення для Костелу, який у зв’язку з цим негайно зреагував на донос, щоб не допустити розповсюдження Франком свого навчання в колишньому дусі (месіанським і сабатаїстським, тобто в подвійно еретицькому).

⁴ *Szechina* – Божа присутність.

франкістів, усіх оскаржених засудили до смерті (оскільки кілька з них перед виконанням вироку згодилися прийняти хрещення, їх не четвертували живцем і посипали сіллю, а обезголовили), а рабин у в'язниці наклав на себе руки.

Зв'язки Франка з Любліном особливі й сьогодні, тому що тільки тут – у Воеводській публічній бібліотеці ім. Ієроніма Лопатинського – є рукописи його творів: *Rozmaite adnotacje, przypadki, czynności i anekdoty Pańskie* (опубліковані у 1996 р.)⁵, *Dodatek do „Zbioru słów Pańskich w Brünnie mówionych”*, *Dodatek do „Zbioru słów Pańskich w Offenbach mówionych”* та *Widzenia Pańskie* – ці три твори стали основою виданої у 1997 р. *Księgi słów Pańskich*⁶.

Дослідження історії релігійних рухів на території Люблінщини та сусідніх з нею земель значно змінює картину життя єврейського народу, картину, на яку натрапляємо головню у художній літературі, де головним парадигматом зазвичай є сонне *sztetl*, у якому життя, яке порушується трагічними погромами, минає у боротьбі за щоденне існування та виконання релігійних ритуалів.

---

⁵ FRANK J.: *Rozmaite adnotacje, przypadki, czynności i anekdoty Pańskie*. Opracował, przygotował do druku i opatrzył wstępem J. Doktor, Warszawa 1996.

⁶ *Księga słów Pańskich. Ezoteryczne wykłady Jakuba Franka*, t. 1-2. Opracowanie naukowe i komentarze J. Doktor, Warszawa 1997.

*** Переклад з польської Наталія Янішевська.

Шляхи емансипації євреїв з Галичини та Королівства Польського

На початку треба зазначити, що не можна говорити про існування єдиної єврейської спільноти на польських землях у часи поділеної Польщі і після Першої світової війни, незважаючи на те, що після 1918 р. різниці правового, морального та культурного характеру поступово зникали. У міжвоєнній Польщі далі існували, використовуючи типологію Езри Мендельсона, три великі єврейські спільноти: у Галичині, колишній Конгресовій Польщі і на “кресах”. Ці спільноти відрізнялися між собою також з погляду політичного становища і традицій громадського життя. У цій статті порівнюватимуться вибрані аспекти емансипації та асиміляції євреїв у Царстві Польському і в Галичині, з посиланням в деяких питаннях на ситуацію, яка існувала у цій сфері в Любліні та Львові.

Говорячи про емансипацію євреїв Галичини і Королівства Польського, принаймні до перших років ХХ ст., маємо на увазі передусім процеси асиміляції і акультурації. Джерелом дуже значної асиміляції треба вважати рух єврейського просвітництва, так званого Хаскалі, який проголошував необхідність реформації іудаїзму, шляхом пом'якшення деяких заборон і постулатів цієї релігії та відмови від них. Мосес Мендельсон, а після нього багато його учнів, асимільованих німецьких євреїв, розпочали реформації іудаїзму зі спрощеною літургією місцевою мовою, з окремими синагогами, назва яких мала німецьке походження - “*tempel*” (в яких з часом – хоч не на усіх польських землях – було ліквідовано нерівноправність жінок і чоловіків конгрегації). На польських землях, крім тих, які перебували під пануванням Пруссії, представниками такого іудаїзму були заможніші асимільовані євреї, так звані поляки мойсеєвого віросповідання, головню у Галичині, Кракові, Львові, Перемишлі та Чернівцях, а також менш численні, хоч впливові групи у Варшаві та Лодзі. У Любліні з різних причин, здебільшого з приводу впливів місцевої ортодоксії, асиміляція була значно слабшою, незважаючи на те, що франкістський і постфранкістський рух, будучи каталізатором асиміляції на польських землях, мав свої „люблінські” акценти. Достатньо пригадати, що з сімей, які дотримувались франкістських традицій, походили не

---

* Доктор наук; працює у відділі етнічних досліджень Факультету політології Університету ім. М. Кюрі-Склодовської; досліджує історію і культуру євреїв у Польщі та Росії, міграційні процеси, етнічні стосунки; член Польського товариства досліджень єврейства та European Association for Jewish Studies; стипендіат Фондації підтримки польської науки; автор монографій: “*W cieniu synagogi. Obraz życia kulturalnego społeczności żydowskiej Lublina w latach okupacji austro-węgierskiej*” (1998); “*Żydzi Lubelszczyzny 1914-1918*” (1999), “*Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach Królestwa Polskiego w czasie pierwszej wojny światowej*” (2005) та багатьох наукових і науково-популярних статей; співавтор книги “*Jeszywas Chachmej Lublin – Uczelnia Mędrców Lublina*” (2003).

тільки видатні музиканти – брати Венявські, а й також Ян Чинський, який у 1830 р. заснував першу у Любліні (хоч ефемерну) щоденну газету – „Люблінський Кур’єр”.

Порівнюючи два регіони, можна зауважити, що у Королівстві Польському була „польська” акультурація та асиміляція. В Галичині тільки на початку ці процеси були спрямовані на німецьку культуру. Це має важливе значення, тому що в інших країнах імперії Габсбургів (у Чехії, Словаччині або в Угорщині) євреї тяжіли до культури пануючого народу або сучасної їм династії. В Галичині, за винятком діяльності організації „Szomer Izrael” (Стража Ізраїля), такі явища не простежувались, а після створення у Кракові „Aguda Achim” (Союзу Братів), який був прихильником „польської” асиміляції, це явище розвинулось саме в цьому напрямі. Представниками цієї течії були, наприклад, львів’яни: письменник Юзеф Вітлін, математик Станіслав Улам або студент Львівського університету Песах Старк – тобто Юліан Стрийковський.

У Королівстві, а отже, у Любліні не було ідеї „російської” асиміляції, а Мендельсон, посилаючись на роки перед січневим повстанням, писав навіть (на мою думку, дещо перебільшено) про „ейфоричні” моменти у польсько-єврейських відносинах під пануванням росіян. Шукаючи різниці, можна сказати, що галицькі євреї мали легшу дорогу до емансипації, зважаючи на відсутність правових обмежень, хоча з погляду економічного становища Галичина була подібна до Королівства, де досить багато осіб, які походили з єврейської інтелігенції, займалися вільними професіями. В Галичині політика влади впливала на це набагато менше, ніж у Конгресовій Польщі. На територіях, підлеглих Росії, євреїв намагалися не допускати до державної адміністрації, в результаті чого єдиним шляхом розвитку єврейських інтелігентів було отримання юридичної, медичної або журналістської освіти. В Галичині становище було подібне, тобто єврейські інтелігенти найчастіше були лікарями, журналістами або юристами, але це було пов’язано радше з низьким промисловим розвитком цього регіону. Однак галицькі євреї знаходили роботу у державній і місцевій адміністрації за часів автономії та в міжвоєнний період (наприклад, Віктор Хаєс, якого обрали у 1930 р. заступником президента міста). За часів Королівства Польського, а також у міжвоєнний період відвідування євреями люблінських установ було для них розчаруванням, оскільки вони не знали польської мови. Залежно від періоду у Львові існувала більш-менш численна група єврейських службовців, яких не було у Любліні; напередодні незалежності 60% львівської адвокатури – це були особи єврейського походження, тоді як у Любліні їх було близько 15%.

Зауважимо також, що у Любліні ніколи не було *tempel*, тоді як у Львові було збудовано один з найкрасивіших об’єктів такого типу (так само як у невеликому Перемишлі, де євреї становили тільки одну третю мешканців; пригадуємо, що у Любліні, наприклад, 1916 р. – понад 50%). Здається, що власне присутність багатьох культур у Галичині у парі з традиціями політичного життя та принаймні формальною рівноправністю сприяли різноманітності у межах самої єврейської спільноти. Це суперечило поглядам єврейських консервативних сфер, у тім числі ультра-ортодоксальних хасидів, які хотіли, щоб євреї не брали участі у цій мозаїці.

Польсько-єврейські відносини у Галичині з самого початку були ліпшими, ніж у Польському Королівстві (незважаючи на те, що, без сумніву, фактом було воро-

же ставлення галицьких селян до євреїв, яке пов'язане не стільки з національними, скільки з економічними та релігійними мотивами, а згодом – з діяльністю деяких політиків, які намагалися грати „антисемітською картою”). Те, що антисемітські лозунги знаходили тут менше прихильників, було пов'язано, з тим, що у цьому регіоні, який з шістдесятих років XIX сторіччя був автономним, поляки становили привілейовану верству, їм не загрожувала денаціоналізація шляхом русифікації або германізації. У Королівстві розвинувся сильний польський національний рух, який захищався від русифікації і перероджувався в націоналізм, спрямований проти усіх „чужих”. Важливе значення мали демократичні та ліберальні парламентські традиції Галичини. У Польському Королівстві, крім програмного антисемітизму царської влади, з кінця сімдесятих років щораз частіше простежувався антисемітизм і націоналізм поляків, який відірваний від релігійних, антиїудаїстських коренів, зміцнюваний діяльністю націонал-демократів. В Галичині погромів не було дуже довго. Однак пізніше на ситуацію тамтешніх євреїв значно вплинув польсько-український конфлікт. Незважаючи на те, що вони прийняли вичікуючу і нейтральну позицію (хоч частіше були прихильниками поляків), це не врятувало їх від обвинувачень у зраді, які висували обидві сторони, наслідком чого став трагічний львівський погром у листопаді 1918 р.

Емансипація – це, звичайно, не тільки асиміляція, і не можна обмежитись лише обговоренням середовища інтелігентів. Середовища, які шукали опори своєї самосвідомості в єврейських національних традиціях, траплялися у Любліні та Львові, а їхні представники походили з середовища інтелігентів (які були розчаровані зростаючим антисемітизмом і виразніше бачили банкрутство ідеї асиміляції як способу вирішення „єврейського питання” – асиміляції у значенні політичного руху, а не суспільного явища), а також робітників і ремісників. Чи можна побачити певну різницю між Львовом і Любліном, тобто, говорячи ширше, між Галичиною і Конгресовою Польщею? Здається, що так. Незважаючи на те, що суспільно-професійна структура обох цих спільнот була подібна й їх можна віднести до східноєвропейського типу – ортодоксально релігійного, з сильним впливом хасидських осередків, ці спільноти займалися головно торгівлею і ремісництвом, також вирізнялися високим натуральним приростом. У Галичині, особливо у східній, євреї здебільшого становили одну третю частину мешканців міст і містечок (поряд з поляками й українцями), а в центральній Польщі, особливо в східній частині колишнього Польського Королівства, їхній відсоток часто перевищував 50%, охоплюючи в деяких містечках, наприклад, в Ізбиці - 90-95%.

Аналізуючи політичне життя Галичини міжвоєнного періоду, варто сказати про те, що там збереглися певні парламентські традиції. Зауважимо, що організація галицьких сіоністів називалася „Et Liwnot” (Час Будувати), а радикальніша варшавська організація - „Al Hamiszmaz” (На Стражі), а її прихильниками були люблінські сіоністи. Знаменним є факт, що ініціаторами так званого польсько-єврейського порозуміння 1925 р. (абстрагуючись від результатів самого порозуміння, яке розглядали в категоріях політичної вигоди) були „галичани”, у тім числі львів'яни.

Галицькі євреї брали участь у робітничому русі – спочатку польському – під керівництвом Польської соціал-демократичної партії, організували власні професійні

спілки, часто релігійного характеру, які зосереджувалися при синагогах (їхні члени присягали на Торі). У Польському Королівстві євреї з самого початку і більш масово провадили діяльність в організаціях польського робітничого руху, автономні єврейські групи виникли вже в рамках Першого Комінтерну. Великий вплив на розвиток єврейських політичних організацій і партій мала революція 1905 р., після якої авторитет утвореного у Вільнюсі Бунду незрівнянно збільшився. Напередодні Першої світової війни Бунд до Галичини у принципі не потрапив, а у міжвоєнний період ніколи не здобув стільки прихильників, як на землях, які були під пануванням Росії. Також можна простежувати певні аналогії з сіоністським рухом – радикальні лозунги, які так охоче і наполегливо висували у колишній Конгресовій Польщі, менше схвалювали євреї Галичини, які посилались на парламентські традиції Австро-Угорщини і жили спогадами про „доброго імператора” Франца Йосипа.

Підводячи підсумки, з Хаскали народилися дві течії – тих, які хотіли стати поляками мойсеєвого віросповідання і прихильників відродження єврейської національної самосвідомості. Перша течія простежувалась в обох регіонах, сіонізм у Польському Королівстві був набагато радикальніший, ніж у Галичині. Єврейський соціалізм, який ґрунтувався на культурі ідиш (з огляду на значний відсоток робітничих середовищ і низьку індустріалізацію цього регіону), мав набагато менше послідовників. Статистичні дані, глибокий аналіз суспільного, культурного та політичного життя Любліна і Львова повністю підтверджують цю тезу.

*** Переклад з польської Наталія Янішевська.

Єврейська громада Львова XVI-XVIII ст.: територія розселення і правовий статус

Євреї – найстаріша національна меншість на Україні. Історія ранньомодерного Львова (1527-1772), можна вважати, відкривається важливою подією 1569 р. – Люблінською унією, після прийняття якої Львів опинився географічно розташований у серці Речі Посполитої. Ця подія мала вплив на всі аспекти розвитку міського львівського життя¹.

Уже 1527 р. був вдалим для євреїв Львова і всієї Польщі тому, що Сигізмунд I зрівняв єврейських купців з християнськими купцями в правах. В 1551 і 1571 роках Сигізмунд-Август наділив євреїв особливими привілеями. Правова частина цих декретів забезпечувала їм юрисдикцію воєводи і короля, це означало, що в економічних і суспільних питаннях євреї Львова підпорядковувались лише королю і воєводі. Ці декрети стали початком здійснення повної єврейської автономії. Саме з середини XVI ст. починається „золотий вік” польського, а отже, і львівського єврейства, що тривав до середини XVII ст.

З самого початку у Львові євреї жили у місті і передмісті Краківському. Краківське передмістя розташовувалось у районі Замкової гори². Там, де перетиналися вулиці Жолкевська і Санська, простягався рів, дорога через який прямувала до Старого Ринку, який був серцем міста. На захід від рову до річки Полтви тягнулося гетто в передмісті³. Вигляд передмістя змінювався частіше, ніж вигляд міста, що було пов'язано з численними війнами, в результаті яких страждало передусім незахищене передмістя. У XVII ст. територія єврейського району передмістя охоплювала такі вулиці: Санська (тепер Божнича), Мстислава Удалого (тепер Старозаконна), Смоча (тепер Підмурна), Овочова (існувала лише до 1922 р., тепер Овочева), Лазнева (існує дотепер), Цибульна (тепер Стара), а також Жолкевська або Жовківська (частина сучасної вулиці Б. Хмельницького) у районі пл. Старий Ринок.

Велика синагога передмістя була розташована на вулиці Санській (Божнича), яка була побудована не пізніше XVI ст. Пожежа 1632 р. завдала синагозі великих збитків. Після цього синагога горіла ще декілька разів, зокрема у 1648 р. під час нападу війська Б. Хмельницького, у 1664 р. внаслідок погрому, вчиненого на передмісті студентами єзуїтського колегіуму.

* Студентка гуманітарного факультету Українського Католицького Університету у Львові.

¹ Пор. ДОЛИНСЬКА М.: *Простір і мешканці (історико-урбаністичний нарис)*. Львів 2005, с. 37.

² Пор. МЕЛАМЕД В.: *Євреї во Львові (XIII – первая половина XX века)*. Львів 1994, с.182.

³ Пор. BALABAN M.: *Dzielnica żydowska: jej dzieje i zabytki*. Львів 1909, с.16.

Давніше, безпосередньо на місці розташування Краківського ринку був єврейський цвинтар. Його частково знищили нацисти під час війни. Найстаріший надгробок, як зазначив Маєр Балабан, датувався 1348 р. Прийнято вважати, що з початку існування дільниці і до 1855 р. цвинтар був єдиним для євреїв міста і передмістя, бо ніяких інших актових документів, які б стверджували протилежне, – не знайдено⁴.

Вулиця Жидівська охоплювала південно-східну частину середмістя, створюючи замкнену територію – гетто, що мала від вулиці Руської власну браму, завжди зачинену на ніч для уникнення погромів. „Жидівська брама” (Porta Judaeorum), яку зазвичай називали „Брамка”. Так здрибніло її називали, щоб відрізнити від інших великих міських брам (Краківської та Галицької), бо розміром була з хвіртку, але більша, ніж інші хвіртки, що вели до міста – як от Босяцька і Єзуїтська⁵. Брамку також мусили замикати і вдень, обороняючись від нетверезих, особливо побоюючись студентів Кафедральної школи і Єзуїтського колегіуму. Студенти і шкільна біднота були одвічними ворогами євреїв, незважаючи на постійні виправдання перед паном-ректором, ніколи не давали євреям спокою.

Вулиця Жидівська на північ прямує до костелу Домініканів і вірменського кварталу, а на південь до монастиря Бернардинів. Південна її частина – то Стародавня Жидівська вулиця. Так вона називалася за часів Австро-Угорщини (Judengasse), аж поки у 1871 р., з огляду на дивну і не зрозумілу вразливість мешканців, назву замінили на невиразну і історично-помилкову – Бляхарська⁶.

У 80-их роках XVI ст. у центрі кварталу серед житлової забудови з'явилась славнозвісна синагога, яку пізніше назвали „Золота Роза”⁷. Поруч розташовувалися приміщення, де відбувалися судові справи, засідання кагалу, помешкання рабина, шпиталь, лазня, цехи.

У „Золотій Розі” євреї молилися понад 350 років, аж у 1942 р. її зруйнували фашисти. Залишки синагоги і сьогодні можна побачити на вулиці Івана Федорова, 27⁸.

Єврейські громади міста і передмістя відрізнялися між собою локально й адміністративно. У них були свої школи, суди, синагоги, цехи, кагали, лазні тощо; один до одного вони ставились із погордою і легковажністю. У той час ортодоксальний єврей ніколи б не переїхав із передмістя у місто, і навпаки⁹.

Ситуація з 6 жовтня 1648 р. почала докорінно змінюватися з наступом військ Б. Хмельницького на Львів. Для того, щоб війська гетьмана не вторглися у середмістя, вирішили основний удар кинути на передмістя, підпаливши його. Пожежа змушувала людей масово втікати до середмістя. Б. Хмельницький висунув лише одну вимогу: видати всіх євреїв козацькому війську, але Львів цього не зробив¹⁰.

⁴ Ibid., с. 185.

⁵ Ibid., с. 129.

⁶ Пор. ПРИСЯЖНИЙ К.: *Що діялося на жидівській вулиці?*, „Незалежний культурологічний часопис „І” Галичина – країна людей” 2004, № 36, с. 129.

⁷ Пор. КАПРАЛЬ М.: *Національні громади Львова XVI-XVIII ст (соціально-правові взаємини)*, с. 306.

⁸ Пор. *Євреї в Україні Учебно-методические материалы*. Составил Кабанчик И.Б., с. 25.

⁹ Пор. BALABAN M.: *Dzielnica żydowska: jej dzieje i zabytki*. Lwow 1909, с. 16.

¹⁰ Ibid., с. 18.

Відтоді почалася поступова консолідація єврейської громади. У XVIII ст. два кагали об'єдналися в один. Символом злиття двох громад стали кагальні вибори для всіх євреїв міста Львова¹¹.

Досліджуючи проблему правового статусу громади, передусім варто зазначити про існування так званих привілеїв, які надавали євреям для нормального життя, з іншого боку, створювали прірву між ними і християнським населенням. Відповідно до цього єврейські общини по всій Європі залишалися замкнутими релігійно-етнічними групами практично до Великої французької революції і наполеонівських воєн¹².

Першими задокументованими повідомленнями про присутність євреїв у Львові є привілей 1356 р. про те, що євреї та інші „нації” міста мають змогу організувати своє судочинство за головуванням міського в'їта¹³. Саме цього року Казимир Великий надав Львову магдебурзьке право.

Під час правління брата Яна Ольбрахта, короля Олександра (1501-1506), львівські євреї почали користуватися значним впливом при дворі. Завдяки цьому вони отримали низку пільг, потрібних для ведення торгівлі, а також право вільної торгівлі на ярмарках (1506)¹⁴. Крім того, король звільнив єврейських купців від сплати всіх королівських мит, як роком раніше, у 1505 р. зробив це для львівських міщан. Через деякий час Сигізмунд I надав єврейській громаді з передмістя зрівняння у правах з міською єврейською громадою, а саме: привілеї, які дали право на торгівлю будь-якими товарами на території всієї Польщі. Однак торгівля була обмежена великою рогатою худобою і сукном. Це обурювало не тільки міщан, а також мешканців єврейської громади середмістя (як уже згадувалося, обидві громади передмістя і середмістя постійно ворогували, міські євреї вважали себе набагато кращими, ніж євреї передмістя та звикли до того, що всі існуючі привілеї завжди стосувалися саме їх).

У 50-70-их роках XVI ст. за допомогою королівських декретів єврейська громада Львова врегулювала правові взаємини з християнським населенням, а також питання єврейського судоустрою. Дванадцять статей королівського декрету відтворювали судову структуру та організацію єврейської громади. Як і будь-де, в Речі Посполитій львівські євреї підлягали юрисдикції місцевого воєводи¹⁵.

У XVII ст. економічна сила львівських євреїв стрімко зростала, вони стали вагомими конкурентами християнським купцям і ремісникам. Ян Казимир дозволив їм торгувати в дні християнських свят, дав привілеї громадам, у тім числі й краківській громаді. Король Михайло Вишневецький (1669-1673) підтвердив на королівському сеймі привілеї генерального статуту польських євреїв (XIV ст.), а також 17 додаткових статей, визначені королями в XVI – XVII ст., за якими вбивство єврея каралося смертною карою і конфіскацією власності вбивці, у випадку антиєврейських заворушень на муніципалітет накладали штраф. Євреям надавали рівні з християнами економічні права (вони могли вільно займатися будь-якими ремеслами). Ян Со-

¹¹ Ibid., с. 19.

¹² МЕЛАМЕД В.: *Євреї во Львові (XIII – первая половина XX века)*. Львів 1994, с. 55.

¹³ КАПРАЛЬ М.: *Національні громади Львова XVI-XVIII ст. (соціально-правові взаємини)*. С. 83.

¹⁴ МЕЛАМЕД В.: *Євреї во Львові (XIII – первая половина XX века)*. Львів 1994, с.59.

¹⁵ КАПРАЛЬ М.: *Національні громади Львова XVI-XVIII ст. (соціально-правові взаємини)*. С. 87.

беський III (1674-96) підтвердив визначені раніше привілеї євреїв і надав деяким громадам нові¹⁶.

Під час Північної війни за короля Августа II із Саксонської династії місто Львів у 1704 р. захопили шведські війська. Після захоплення міста шведи пограбували єврейський район і примусили громаду заплатити 60 000 талерів викупу.

У першій половині XVIII ст. видали декрети на користь міста, в яких зазначено заборони для єврейської торгівлі, що знову мала звестися тільки до чотирьох товарів за декретами XVI ст., а також ліквідація єврейських броварень і шинків на передмістях та інші рішучі заходи. Проте ці судові декрети так і не впровадили у практику через впливи єврейської громади у шляхетському та магнатському середовищі¹⁷.

У 1722 р. був виданий наказ про виселення євреїв з усіх міських вулиць, за винятком території гетто, який залишився лише на папері, тому що ніколи його не застосували¹⁸. У другій половині XVIII ст. у Львові простежується значний спад в економіці, що було спричинено не тільки численними війнами і довготривалими атаками, а й також репресіями щодо євреїв.

Після конфлікту між міщанами і євреями король Август III (1735-1763) залишився на боці міщан, що загалом призвело до матеріального занепаду єврейських общин у Польщі й Україні. Навіть шляхта, яка при попередніх королях підтримувала євреїв, виступила проти них. У контексті цього Маєр Балабан пише про погром 1759 р., який був найсерйознішим за останні 50 років¹⁹.

Тоді значна кількість населення переїхала на околиці міста, забудовані польськими магнатами, у зв'язку з великим перенаселенням Львова. Львівські євреї почали посилятися у Жовкві, Свиржі, Бучачі, а також у Бродах²⁰.

Декретами від 12 грудня 1793 і 12 грудня 1795 років міським євреям було дозволено мешкати лише на вул. Єврейській, Зарванській, Руській, а передміським євреям на Краківському передмісті і вул. Жолкевській. З інших вулиць і ділянок раз і на завжди змушені були піти геть. Правда, виняток було зроблено для євреїв, які мали велику приватну власність, власний маєток і займалися торгівлею австрійськими товарами. Ці декрети були підтверджені і повторені у 1804 і 1811 роках, які й остаточно вигнали євреїв з недозволених для них територій проживання²¹.

Після поділів Польщі XVIII ст. велика кількість євреїв опинилася в межах Російської імперії. Катерина II 1764 р. дозволила євреям мешкати й торгувати в південній Україні (Новоросійській губернії), а указ від 1785 р. формально визнав за єврейськими підданими однакові права з християнами. Павло I видав дозвіл євреям оселятися в Києві та Кам'янці Подільському, проте визначив подвійні податки для єврейських купців²².

¹⁶ Пор. *Краткая еврейская энциклопедия*. Том 4, Иерусалим 1988, с. 629-630.

¹⁷ Пор. *Привілеї національних громад міста Львова (XIV-XVIII ст.)*. С. 31.

¹⁸ МЕЛАМЕД В.: *Евреи во Львове (XIII – первая половина XX века)*. С. 92.

¹⁹ *Ibid.*, с. 93.

²⁰ *Ibid.*, с. 42.

²¹ БАЛАБАН М.: *Dzielnica żydowska: jej dzieje i zabytki*, с. 52.

²² Пор. *Енциклопедія українознавства*. Львів 1993, с. 671.

Аналізуючи період від початку XVI ст. до кінця XVIII ст., можна простежити тенденцію до все більших утисків і обмеження прав у житті єврейських громад не тільки у Львові, а й у всій Речі Посполитій. Свідченням такого розвитку подій був факт не підтримки шляхтою євреїв у 1759 р.

Участь єврейського населення у процесі формування інтелігенції Львівщини у післявоєнний період (1944-1953)

Після визволення Львівської області від німецьких військ розпочалося утвердження тоталітарної радянської партійно-політичної системи. Бюро Львівського обкому Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) (перебував тоді у м. Кременці Тернопільської області) 23 квітня 1944 р. прийняло рішення про утворення трьох оперативних груп для проведення роботи з відновлення радянської влади на території звільнених районів¹. До складу цих груп увійшли 12 начальників райвідділів, Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) для організації боротьби з національним рухом опору, який чинили Українська повстанська армія (УПА) і підпілля, Організація Українських Націоналістів (ОУН). Того ж року на Львівщині було кинуте каральні війська НКВС у складі чотирьох стрілецьких бригад та одного кавалерійського полку². З населенням області розпочалася довготривала перманентна боротьба радянського тоталітарного режиму, який прийшов на зміну окупаційному гітлерівському.

Друга світова війна, сталінські репресії спричинили значні зміни національного складу населення Львівської області. Коли у 1939 р. населення області становило 2 млн. 425 тис. осіб, то в 1959 р. лише 2 млн. 107 тис.³ Зокрема, населення м. Львова за роки війни зменшилося на 190 тис. осіб і становило 150 тис. осіб стосовно 340 тис. в 1939 р.⁴ Гітлерівські окупанти знищили в області 315 тис. її громадян, переважна частина яких була євреями. Перед війною на Львівщині проживало в сучасних адміністративних кордонах близько 400 тис. євреїв. Втрати єврейського населення становили близько 270 тис. осіб, 90 % від усіх жертв гітлерівців⁵. Дослідники зазначають таке: коли радянські війська вступили до Львова, то з 160 тис. львівських євреїв живими залишилося не більше 800.⁶ Вважаємо, що й ця цифра, мабуть, завищена. В інформа-

---

* Ді.н., професор, завідувач кафедри політології Національного Університету "Львівська політехніка", заступник директора Регіонального науково-освітнього Центру з вивчення проблем Голокосту при Національному Університеті "Львівська політехніка".

¹ Пор. *Нариси історії Львівської обласної партійної організації*. – 3-тє вид., випр. і доп. – Львів, Каме-
няр 1980, с. 104.

² Пор. БІЛАС І.: *Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-
правовий аналіз*. У 2 кн. К., Либідь, „Військо України”, 1994, кн.1, с. 263.

³ Пор. РОМАНЦОВ В.: *Український етнос на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII – XX сто-
ліття)*. К., Вид-во, О. Теліги, 1998, с. 167.

⁴ Пор. *Історія міст і сіл УРСР: Львівська обл.* В 26 т. К., Головна редакція УРЕ, 1968, с. 84.

⁵ Пор. *Місця скорботи (Львівська область)*. Кабанчик І. Б. ред., Львів, ТзОВ „Манускрипт”, 2004.

⁶ Пор. ХОНИГСМАН Я.: *Катастрофа Львовського єврейства*. Львов 1993, с. 53; BERENSTEIN T.: *Eksterminacja ludności żydowskiej w dystrykcie Galicja*. „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”
Warszawa 1967, № 61, с. 3-61.

ції, яку Львівський обком КП(б)У надіслав до Центрального Комітету КП(б)У (ЦК КП(б)У), зазначалося, що станом на 5 серпня 1944 р. у м. Львові проживало всього 17 євреїв⁷. Частина вцілілого єврейського населення Львівщини після 1944 р. виїхала до Польщі. Однак точну його кількість визначити неможливо. Відомо лише, що в 1944-1948 рр. з Української РСР до Польщі прибуло 33105 єврейських репатріантів⁸.

Голокост для Львівщини став трагедією всього населення області, адже знищені євреї були громадянами України. Жертвами гітлерівського геноциду в одному лише Львові стали євреї, які внесли великий вклад у світову науку, культуру та мистецтво. Серед них: математики Ш. Ауербах і А. Штернбах; антрополог С. Чертковер; літератори і філологи Г. Штенберг, І. Берман, А. Шпет, М. Ауербах, Я. Хандель (у цьому контексті варто зазначити, що до 1939 р. у м. Львові виходило 45 єврейських періодичних видань)⁹; філософи і психологи Ф. Ігель, Л. Блауштейн, В. Барабаш, В. Ямпольський; фізики А. Фукс, Е. Гриффель; історики А. Остерзетцер, Я. Шалль, Ф. Хафнер, І. Мадфес, Я. Віллер, Л. Гутманн; юристи М. Аллерганд, Л. Ландау, А. Лютвак, М. Шафф; лікарі з європейськими іменами – А. Бекк, В. Гізельт, А. Руфф, А. Розмарин, В. Рейс, Я. Вільнер, Г. Шнейдер; письменники і публіцисти Д. Кенігсберг, Я. Шудріх, С. Грін, З. Імбер, М. Фельд, С. Шорр, М. Шіммель, Г. Бальк; художники, музиканти, співаки Я. Мунд, М. Норціц, А. Штадлер, Л. Штрікс, Л. Ебер, Е. Штейнбергер, Ю. Герман, Л. Мінцер, М. Бауер, А. Хермалін, Л. Ерб, Ф. Клейнман, Ш. Реттіх, Н. Хаузнер, Я. Бодек, Д. Шрайбер; доктори теології Е. Левін, А. Левін, І. Вольфеберг, М. Альтер, Н. Лейтер, Ш. Раппопорт, С. Раппопорт та багато інших. Можна лише констатувати, що за три роки гітлерівської окупації єврейська та українська культура і наука зазнали неповторних втрат.

Після звільнення Львова виконавчий комітет міської ради 8 серпня 1944 р. ухвалив постанову „Про надання допомоги єврейським родинам, що повернулися з концтаборів та сховищ”¹⁰. Однак повернення євреїв з евакуації на Львівщину супроводжувалося значними бюрократичними перешкодами. Представники радянських органів влади видавали для біженців спеціальні пропуски на звільнені території. Для єврейського населення, як зазначають дослідники, їх видача всіляко обмежувалася¹¹. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1945 р. також визначав, що особи єврейської національності і члени їхніх сімей, які переселялися в Польщу, позбавлялися радянського громадянства одразу після перетину державного кордону¹². Це пояснювалося декількома причинами: 1) радянські власті в УРСР не розглядали єврейське населення як таке, що особливо постраждало в умовах гітлерівської

⁷ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. П-3, оп.1, спр. 523, арк. 112.

⁸ Пор. *Najnowsze dzieje w Polsce: w zarysie (do 1950 roku)*. Tomaszewski J. ред., Warszawa, PWN, 1993, с. 388.

⁹ Пор. МЕЛАМЕД В.: *Євреї во Львові (XIII. – первая половина XX века) события, общество, люди*. Львов, Текоп, 1994, с. 256-264.

¹⁰ ДАЛО. Ф. П -6, оп.2, спр. 34, арк. 49.

¹¹ Пор. МИЦЕЛЬ М.: *Євреї України в 1943-1953 гг.: очерки документированой истории*. К., Дух і Літера, 2004, с. 24-30.

¹² Пор. *Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали*. У 2-х ч. Панібудьласки В. ред., К., Вища школа, 199, ч.2, с. 405.

окупації; 2) практикувалося запровадження дискримінаційних кадрових обмежень для євреїв при влаштуванні на роботу, особливо в 1944-1947 рр.; 3) економічні труднощі післявоєнного періоду, голод в УРСР 1946-1947 рр., вина за які у масовій свідомості часто перекладалася на євреїв, сприяли формуванню антисемітських настроїв серед населення.

До червня 1946 р. в західні області УРСР для підвищення освітнього рівня населення та поширення комуністичної ідеології на постійну роботу було направлено 90 тис. радянських адміністративних і партійних працівників, учителів, лікарів, інженерів, агрономів. Зі східних областей у сільську місцевість прибуло майже 44 тис. вчителів, що пояснювалося розширенням мережі загальноосвітніх шкіл¹³. Серед приїжджих було чимало євреїв. Тільки за перших сім місяців 1946 р. до Львова прибуло 32 тис. осіб, серед яких налічувалось 5,7 тис. євреїв¹⁴. До кінця року їхня кількість подвоїлася і на середину жовтня 1946 р. становила 13 198 осіб. У цьому контексті цікавою є таємна інформація начальника паспортного відділу міського управління міліції про національну структуру жителів м. Львова станом на 1 січня 1951 р. Серед 375,2 тис. населення міста євреїв налічувалося 26,3 тис. (7% від загальної кількості жителів)¹⁵. Маючи високий освітній і професійний рівень, євреї в 1946 р. становили більше 8 % керівників підприємств та установ м. Львова¹⁶.

Значне розширення освітніх можливостей населення стало у післявоєнний період одним із найпопулярніших заходів радянської влади. Щоб схилити на свій бік симпатії західних українців, новий режим активізував українські освітні програми. У Львівській області в 1945 р. вже працювало 920 шкіл, 7 вищих навчальних закладів, 22 технікуми. Протягом 1944 - 1946 рр. тільки у вищі навчальні заклади та технікуми Львова приїхало 1094 викладачі, а до науково-дослідних установ – 258 спеціалістів¹⁷. Однак питома вага студентів, які народилися в західних областях і навчалися у м. Львові, в 1946 р. становила 37%, а в 1953 р. – понад 57 %. Представники місцевої інтелігенції часто не мали змоги займатися педагогічною діяльністю через нібито політичну неблагонадійність. Єврейське населення також не користувалося довірою сталінського режиму. Статистичні дані за 1945 р. свідчать, що: 1) серед 3687 студентів вищих навчальних закладів Львова євреї становили 4,5 %; 2) серед 211 завідувачів кафедр вищих навчальних закладів Львова було всього 2 євреї; 3) серед 1082 осіб професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів Львова євреїв налічувалося 29; 4) серед 109 працівників науково-дослідних інститутів Львова було 19 євреїв¹⁸.

Недовіра до місцевої інтелігенції стала визначальною рисою сталінської кадрової політики в регіоні. Тому радянська адміністрація Львівщини формувалася тільки

¹³ Пор. *Львівщина за роки Радянської влади: Статистичний збірник*. Львів, Облстатуправління, 1982, с. 286-292.

¹⁴ ДАЛО. Ф. П - 3, оп. 1, спр. 523, арк. 112-113.

¹⁵ ДАЛО. Ф. Р -283, оп.13, спр. 44, арк.4.

¹⁶ ДАЛО. Ф. П - 4, оп.1, спр. 101, арк. 88 -91.

¹⁷ Пор. *Розквіт народної освіти в західних областях України*. Тимохіна Б.І. ред., К., Рад. школа, 1979, с.166.

¹⁸ ДАЛО. Ф. П-3, оп.3, спр.311, арк. 101-103; Ф. П-3, оп.1, спр.311, арк. 80-83, 144-146.

з приїжджих, яких призначали на всі більш-менш відповідальні посади. Становище інтелігенції області в цих умовах було досить неоднозначним. Частина інтелігенції намагалася інтегруватися в систему й духовно її обслуговувати; більша частина стала об'єктом політичного або кримінального терору, фізичних і моральних репресій.

Це призвело до значного поширення процесу русифікації на Львівщині. Наприклад, на початку 1953 р. у вищих навчальних закладах Львова переважну більшість дисциплін читали російською мовою. У львівському університеті з 295 викладачів українською мовою читали лише 49.¹⁹

Ситуація, що склалася у сфері культосвітніх закладів, була характерною для всього суспільно-політичного та економічного життя регіону. Після приходу радянських військ серед 1225 працівників львівських театрів (творчий склад, допоміжний персонал) було 64 євреї²⁰. Зокрема, в театрі М. Заньковецької працювало 24 євреї (всього на 235 працівників), театрі опери та балету – 7 (всього на 431 працівника). На середину 1947 р. серед 1829 працівників закладів культури міста Львова євреїв було 220 осіб, зате серед 492 лікарів – 138.²¹

Незважаючи на те, що на керівних посадах в області бракувало кваліфікованих фахівців, представників єврейського населення області, навіть з високим рівнем освітньої професійної підготовки, на ці посади допускали з обмеженнями. Статистичні дані свідчать, що на середину 1946 р. серед 576 затверджених працівників номенклатури Львівського міського КПУ євреї становили 2,4%²².

---

¹⁹ Пор. *Історія України: нове бачення*. 2 т. К., Вид-во „Україна”, 1996, Т.2, с. 350.

²⁰ ДАЛО. Ф. П-1, оп.1, спр.311, арк. 6.

²¹ ПОПП Р.: *Інтелігенція Львова у 1944-1953 рр.: етносоціальна характеристика*. „Праці історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка”, 36. наук. праць. Львів 2001, вип. 4, с. 380.

²² ДАЛО. Ф. П-4, оп.1, спр.101, арк. 9, 88-91.

ПАМ'ЯТЬ ПРО ЄВРЕЙСЬКУ КУЛЬТУРУ

Музеї єврейської та християнської релігії

Історія музеїв історії релігії в Європі є недовгою, їх почали організовувати у першій половині XIX ст., а збирали у них головно колишні предмети культу. Дещо по-іншому маються справи на територіях, які належали до Речі Посполитої перед її розділом у XVIII ст. Тут музеї здебільшого християнські – виникли тільки у другій половині XIX ст. У них зберігались не тільки колишні предмети культу, а й пам'ятки національної культури.

Основу фондів християнських і єврейських музеїв становили приватні колекції. Наприклад, у музеї Влоцлавської єпархії це була приватна колекція братів Гходинських, а у Єврейському музеї у Львові – колекція Максиміліана Гольдштейна.

Історію музеїв релігії на цих територіях можна поділити на чотири періоди. Перший з них припадає на другу половину XIX ст. і тривав до закінчення Першої світової війни. Це період випробування, визначення моделі установ цього типу, накопичення фондів. У цей період виникли такі музеї римсько-католицького костелу: у Влоцлавку (1870), Тарнові (1888), Познані (1893), Вроцлаві (1898), Перемишлі (1902), Плоцьку (1903), Сандомирі (1905), Житомирі (1909), Кракові (1909), Варшаві (1910). У цей період були створені також православні музеї: у Львові – Музей Ставропігійського інституту (1898), який заснував священник Антоній Петрушевич та Ісидор Шараневич, у Хелмі – Православний єпархіальний музей (1892), у Житомирі – Єпархіальний музей (1893), які були під опікою Волинського церковно – археологічного товариства, у Кам'янці-Подільському – Уніатський музей (1891) та Український національний музей релігії та історії, який заснував митрополит Андрій Шептицький (1913)¹.

На початку XX сторіччя розпочалось створення Єврейського музею ім. Матіаса Берсона у Варшаві (липень 1910), Єврейського музею у Львові, заснованого Максиміліаном Гольдштейном (1912). При єврейській общині у Гданську існувала заснована у 1904 р. Фондація Лессера Гелдзинського, відомого гданського

---

* Ад'юнкт кафедри музеєзнавства й охорони історичних пам'яток Інституту історії мистецтва Люблінського католицького університету; цікавиться питаннями, які пов'язані з костельним музеєзнавством (тобто історією цих музеїв і проблемами експозиції в сучасних умовах).

¹ У джерелах можна знайти кілька різних дат заснування цього музею, напр., Едуард Хвалевік наводить 1904 рік., Маріан Третер – 1908 р., Мечислав Орлович – 1914. Пор. CHWALEWIK E.: *Zbiory polskie: archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w zestawieniu alfabetycznym według miejscowości ułożone*. Warszawa – Kraków 1926, с. 411-412; TRETER M.: *Muzeum współczesne. Studium muzeologiczne. Początki, rodzaje, istota i organizacja muzeów. Publiczne zbiory muzealne w Polsce i przyszły ich rozwój*. Kijów 1917, с. 63; ORŁOWICZ M.: *Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*. Lwów 1919, с. 68.

колекціонера, який збирав єврейські церемоніальні предмети (10 січня 1904 р. він подарував її общині). Ці фонди зберіг Музей при Великій синагозі у Гданську до 1939 р.²

Другий період припадає на міжвоєнні роки. У цей період музеї історії релігії були вже організованими установами та, крім накопичення фондів, проводили різні форми діяльності, пов'язані з охороною пам'яток релігії та історії. Тоді були засновані музеї історії християнства в Янові (1920), Кельцях (1922), Любліні (1926), Пелпліні (1928), Лодзі (1937). У Вільнюсі Товариство любителів єврейських пам'яток старовини (засноване за ініціативою Клецкіна) організувало Музей іудаїзму. Тоді ж у Кракові був заснований Музей пам'яток єврейської історії.

Третій період охоплює 1944-1989 роки. У зв'язку з політичним становищем багато музеїв припинило існування, але створювались нові. Останній період – це сучасні роки (після 1989 р.).

*

Порівнюючи становище, яке існувало протягом трьох поділів Польщі, найкращі умови для створення музеїв релігії були у Галичині, яка належала до Австро-Угорської імперії, а за своєю природою була плюралістичною державою багатьох народів і багатьох культур, що давало змогу науковим і культурним осередкам, які були на цій території, проводити таку діяльність³.

У львівській пресі на початку ХХ ст. з'явилися статті, автори яких були здивовані тим, що, незважаючи на те, що у цьому місті є музеї польської і русинської культури – все ще немає музею, який охоплював би здобутки єврейського народу (наводячи як приклад Музей Берсона, який існував у Варшаві⁴). Пропонували, щоб цим питанням зайнявся кагал єврейської общини. Однак це питання вирішили по-іншому – організацією такого музею зайнявся Максиміліан Гольдштейн.

Перша інформація про ініціативу Гольдштейна, щоб зібрати в одному місці пам'ятки культури й історії євреїв, які живуть у Польщі, особливо тих, що проживають на території Галичини, з'явилися 1911 р. у журналі „Світ”⁵. З неї довідуємося, що банківський службовець, який вів активну громадську діяльність (передусім відомий як нумізмат), вже раніше, тобто у 1910 р. запропонував єврейській общині свою концепцію майбутнього музею з детальним проектом. Її представники висловили подяку, пообіцяли допомогти, але не зробили (принаймні на початку) жодних кроків у цьому напрямі⁶. Тоді він звернувся з проханням про допомогу до єврейської

---

² Пор. REJDUCH-SAMKOWA I.: Pierwsi kolekcjonerzy i badacze sztuki judaistycznej w Polsce. [В:] *Mecenas. Kolekcjoner. Odbiorca. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki Katowice, listopad 1981*. Karwowska E., Marczak-Krupa A. ред., Warszawa 1984, с. 165-178.

³ Пор. RÓZANSKA E.: *Muzeum Diecezjalne w Polsce*. Toruń 1976 [mps], с. 33.

⁴ Пор. [B.a.] *Kronika Krajoznawcza*. „Ziemia” (I) 1910, № 38, с. 607-608; [b.a.] *Muzeum Narodowe Ruskie we Lwowie*. „Świat” 1911, № 32, с. 16; JANUSZ B.: *Muzeum żydowskie we Lwowie*. „Świat” 1911, № 38, с. 4-5; там же, *Muzea lokalne w Galicyi*. „Ziemia” (III) 1912, № 6, с. 9-92.

⁵ Пор. JANUSZ B., *Muzeum żydowskie*, с. 4.

⁶ Пор. там само.

інтелігенції Львова, яка довірила йому книги, друковані видання, надала фінансову підтримку, а також обіцяла допомогти, коли музей розпочне діяльність. Гольдштейн комплектував рисунки, на яких було зображено пам'ятки єврейської архітектури, гравюри з характерним єврейським одягом, печатки з єврейськими написами та символами. Передусім його цікавили предмети культу (головно твори художнього ремесла): канделябри, указки для Тори, корони з П'ятикнижжя. Він мав надію, що в одному з відділень музею буде розміщено бібліотеку общини, яка вже існувала у Львові. У 1913 р. у „Нумізматично – археологічних відомостях” подали інформацію про велику колекцію монет, зібрану Гольдштейном⁷. Це були римські монети з часів окупації Ізраїля римлянами, а також монети з гебрайськими написами, викарбувані за часів Мешка I у Польщі та в інших країнах, наприклад, у Данії. Шафа, в якій було розміщено колекцію монет, мала 28 шуфлядок і кільканадцять перегорожок. Деякі монети були в конвертах, складені у хронологічному порядку. Гольдштейн збирав також талісмани, плакати і пам'ятні медалі (наприклад, на честь рівноправності євреїв у Галичині випущену 1861 р.), для яких була призначена інша шафа з дуже вузькими шуфлячками, викладеними плюшем.

Відомий музеєзнавець Мечислав Третер у книзі „*Muzea współczesne*”, згадуючи про цей музей, стверджував, що організація такої установи потрібна, однак виражав сумнів щодо тематики фондів, пропонуючи, щоб обмежити її до розселення євреїв у Польщі. Наголошував на тому, що у такому місті, як Львів, немає необхідності та можливості присвячувати музей загальній історії євреїв від найдавніших часів⁸. Історія засвідчила, що ідея Гольдштейна була дуже слушною⁹.

У сучасній Польщі, крім державних музеїв, які займаються рятунням решток свідочтв матеріальної культури польських євреїв, це завдання взяли на себе музеї римсько-католицького Костелу. В багатьох музеях іудаїки, які збереглися і які становлять здебільшого невеликий відсоток фондів, дбайливо оберігаються. Похвальним прикладом може бути Музей Гжибовської парафії, який є філією Музею Тарновської єпархії. Там зібрано та збережено іудаїки, які походять з божниці у Гжибові, у тім числі канделябри та пергаментний сувій П'ятикнижжя, довжина якого – шість метрів¹⁰. Іудаїки експонуються також у головному експозиційному залі Музею Перемишльської єпархії.

⁷ Пор. [B.a.] *Zbiór Maksymiliana Goldsteina we Lwowie*. „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” 1913, № 10, с. 149-150.

⁸ Пор. TRETER M., *Muzeum współczesne*, с. 18, 57.

⁹ Пор. SANDEL J.: *Żydowska sztuka ludowa*. [в:] *Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rzemiosła artystycznego*. т. 2. Warszawa 1953, с. 91-124.

¹⁰ Пор. *Muzea Kosciola katolickiego w Polsce*. Informator. oprac. Skrzydlewska B., Kielce 2005, с. 44.

*** Переклад з польської Наталія Янішевська.

Ірина Горбань*

Осередки зберігання культурної спадщини єврейського народу у Львові: історія та сучасний стан

Історія індивідуального і музейного колекціонування іудаїки у Львові сягає ХІХ ст., коли за прикладом представників галицької знаті деякі емансиповані євреї започаткували свої приватні збірки. Зацікавлення єврейськими історико-художніми та релігійними пам'ятками посилилось наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. У цей час починають створюватися колекційні групи іудаїки у багатьох львівських музеях.

Першу колекцію пам'яток єврейського традиційного мистецтва було сформовано в Музеї художнього промислу. У 1895 р. музейну колекцію серед інших пам'яток поповнили два дерев'яних молитовних столики ХVІІ ст. з синагоги с. Яблунів поблизу Коломиї. Згодом Музей придбав єврейські металеві підсвічники (для Саббату), а професор Юліан Захаревич подарував 200 єврейських народних витинанок кінця ХІХ ст. зі своєї приватної колекції¹. Впродовж 1910-1930 рр. було зібрано частину єврейських пам'яток (з дерева, тіста та фаянсу) в Музеї Наукового Товариства ім. Шевченка. Почали створюватися колекції єврейських художніх і релігійних предметів в Історичному музеї м. Львова та Національному музеї ім. Яна ІІІ Собеського².

Усвідомлення необхідності зберегти свою культурну спадщину не залишило байдужими і членів Єврейської релігійної громади. У 1901 р. на кошти голови громади і президента Торгової палати Львова Самуеля Горовица та львівського історика і філолога

---

* Кандидат філологічних наук; доцент кафедри слов'янської філології Львівського національного університету імені Івана Франка; старший науковий співробітник Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України; автор монографії „Фольклор і фольклористика болгар в Україні” (2004) та багатьох наукових і науково-популярних публікацій з історії українсько-болгарського співробітництва у галузі науки та культури; фольклористики; проблем національних меншин і міжнаціональних стосунків; історії та сучасного стану болгарської національної меншини в Україні; проблем музеєзнавства: історія, сучасний стан і перспективи розвитку музеїв України, історія львівських музеїв періоду радянського тоталітаризму.

¹ Пор. PETRIAKOVA F. S.: *The Collection of Jewish Art of the Museum of Ethnography and Crafts in Lvov*. [в:] *Treasures of Jewish Galicia Judaica from the Museum of Ethnography and Crafts in Lvov, Ukraine*. Hosten S. H. ред., Tel Aviv 1996, с. 75.

² Пор. ПЕТРЯКОВА Ф.С.: *Єврейское музейное дело, индивидуальное коллекционирование на украинской этнической территории. Конец ХІХ – начало ХХІ ст.: обратный отсчет к будущему*, „Запорожские еврейские чтения. – Запорожье Диво”, 2001, с. 273.

Соломона Бубера³ при Єврейській громаді заснували Бібліотеку⁴. На засіданні Кагалу 28 січня 1910 р. (керівний орган Єврейської релігійної громади – Правління) львівський нумізмат і колекціонер Максиміліан Гольдштейн запропонував створити при Громаді перший в регіоні Єврейський музей⁵.

Цю ідею загалом сприйняли позитивно і М.Гольдштейн взявся до підготовки проекту „Музею історії та мистецтва єврейського народу”, який подав на затвердження Кагалу в наступному році. Проект планувався розмашисто – від комплектування музейних збірок, куди мали увійти колекції різноманітних пам’яток, а також книги, документи, картини, міські карти, до практичних завдань, таких як збереження архітектурних споруд і кладовищ, вивчення народних звичаїв та обрядів⁶. Отже, Єврейський музей мав стати достойним доповненням до низки українських і польських музеїв, які на той час вже функціонували у Львові. Як крок до реалізації цього проекту М.Гольдштейн почав самостійно збирати „все, що пов’язане з нацією званою як польські євреї”, а також публікував повідомлення у пресі, обґрунтовуючи потребу створення Музею⁷.

Впродовж 1910-1930 рр. у Львові було створено низку єврейських організацій, діяльність яких сприяла не тільки розквіту мистецького життя громади, а й роботі зі збереження національної культурної спадщини. У 1910 р. М.Гольдштейн і молодий художник Іоакім Кагане заснували „Клуб любителів єврейського мистецтва” (*Koło Miłośników Sztuki Żydowskiej*), який з перервою проіснував до 1925 р. Клуб організував виставки відомих і молодих єврейських художників, лекції та курси живопису і малюнка⁸. Зокрема, в 1914 р. він став ініціатором проведення виставки творів Ефраїма Лілієна (з яким М.Гольдштейн товаришував упродовж багатьох років), а в 1919 р. – виставки єврейського мистецтва.

³ С. Бубер не тільки фінансував створення Бібліотеки при Єврейській громаді, а й передав до її фондів частину своєї приватної колекції книг (Див. ГЛЕМБОЦКАЯ Г.: Деятельность еврейских общественных организаций Львова в области сохранения национально-культурного наследия (1910-1930-е годы) [в:] *Доля єврейських громад Центральної та Східної Європи в першій половині ХХ століття*. К., 2004, с. 268.

⁴ У 1920 р. Бібліотека Єврейської релігійної громади налічувала близько 19000 томів на івриті, ідиш, польській і німецькій мовах (Див.: МЕЛАМЕД В.: *Євреї во Львові (ХІІІ-первая половина ХХ века). События, общество, люди*. Львов, Совместное украинско-американское предприятие ТЕКОП, 1994, с. 139). Свою роботу вона припинила, ймовірно, у 1940 р. Під час німецької окупації Бібліотеку пограбували і практично знищили. Рештки її після війни передано до новоствореного відділу іудаїки при Львівській науковій бібліотеці АН УРСР (у 1949 р. відділ ліквідовано). Значна частина книг на івриті та ідиш, без сумніву, раніше належала Бібліотеці Єврейської громади, зберігається у відділі рідкісної книги Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Кілька примірників книг зі штампом Бібліотеки зберігається в Музеї історії релігії. Див. БАНЧИК Н.: *Єврейські рукописні пам’ятки у ЛНБ НАН України*, „Галицька брама” 1997, № 10-11 (34-35), с. 12.

⁵ Пор. HOSHEN S. H.: *Research and Collection of Judaica in Lvov: 1874-1942*. [в:] *Treasures of Jewish Galicia Judaica from the Museum of Ethnography and Grafts in Lvov, Ukraine*; Hoshen S. H. ред., Tel Aviv 1996, с. 61.

⁶ Хоча Правління громади підтримало проект, воно нічого не зробило для його реалізації.

⁷ Пор. HOSHEN S. H., *Research and Collection of Judaica in Lvov: 1874-1942*, с. 63.

⁸ ГЛЕМБОЦКАЯ Г.: *Деятельность еврейских общественных организаций Львова...*, с. 263.

Роботу Клубу продовжило „Єврейське літературно-художнє товариство” (*Żydowskie Towarzystwo Literacko-Artystyczne*), засноване у 1925 році⁹. Впродовж 1925-1928 рр. воно організувало серію колективних і персональних виставок львівських художників-євреїв¹⁰. Виставкова робота цього Товариства активізувала збирацьку діяльність львівських колекціонерів, серед яких, крім названого вже М. Гольдштейна, варто згадати Марка Райхенштейна, Міхала Тоєпфера, Кароля Катца, Людвика Фейгля, Юлію і Рудольфа Менкіцьких, Євгеніуша Райтера та багатьох інших. Розвиток приватного колекціонування не дав згаснути ідеї М.Гольдштейна щодо заснування у Львові Єврейського музею.

Наступним кроком у цьому напрямі стало створення у 1925 р. при Єврейській релігійній громаді Комітету з опікування пам'ятками єврейського мистецтва (*Kuratorjum Opieki nad Zabytkami Sztuki Żydowskiej przy Żydowskiej Gminie Wyznaniowej*). Його очолив голова Єврейської громади, професор права Львівського університету Маурици Аллерганд¹¹. Діяльність Комітету розвивалась у трьох напрямках: інвентаризація пам'яток як основи для ознайомлення і вивчення давнього єврейського мистецтва; нагляд за проведенням раціональної консервації; робота з громадськістю щодо підвищення її художньої культури і розуміння багатих національних традицій¹².

Під час інвентаризації пам'ятки фотографували, обміряли та робили зарисовки, уточнювали матеріал і час їхнього виготовлення, відчитували написи тощо. Якщо приймали рішення про реставрацію якоїсь пам'ятки, то ретельно фіксували її стан до і після реставрації. Тільки впродовж 1925-1927 рр. члени Комітету проінвентаризували 292 пам'ятки у синагогах і на єврейських кладовищах Львова, Янева, Жовкви та Кам'янки Бузької, а також відреставрували 532 надгробки¹³. З підготованої Комітетом документації виготовили альбоми з фотографіями найвідоміших об'єктів: синагог (екстер'єр, інтер'єр, предмети культового призначення) та надгробків¹⁴. Згодом додалися матеріали з Косова, Тернополя та Бродів¹⁵.

Комітет, який розгорнув активну діяльність, співпрацював із зацікавленими особами та інституціями не тільки у Львові, а й налагодив контакти з Єврейським музеєм у Відні, „Товариством для дослідження єврейських мистецьких пам'яток”

⁹ Початкова назва Товариства – Єврейський художньо-літературний клуб (*Żydowskie Koło Artystyczno-Literackie*).

¹⁰ ГЛЕМБОЦКАЯ Г.: *Деятельность еврейских общественных организаций Львова...* с. 265.

¹¹ *Kuratorium Opieki nad Zabytkami Sztuki Żydowskiej przy Żydowskiej Gminie Wyznaniowej we Lwowie. Sprawozdanie. Lwów 1928*, с. 1.

¹² *Kuratorium Opieki nad Zabytkami Sztuki Żydowskiej...* с. 4.

¹³ *Kuratorium Opieki nad Zabytkami Sztuki Żydowskiej...*, с.6; ПЕТРЯКОВА Ф. С.: *Еврейское музейное дело...*, с. 274.

¹⁴ Підготовані матеріали були оформлені в 16 альбомах, які тепер зберігаються в бібліотеці Інституту народознавства НАН України. Це – 11 альбомів („А”, „В”, „С”, „D”, „Е”, „F”, „G”, „H”, „I”, „K”, „L”) з львівськими матеріалами і 5 альбомів („M”, „N”, „O”, „P”, „R”) з матеріалами з Янева, Жовкви та Кам'янки Бузької.

¹⁵ Альбоми „S”, „U”, „Z”.

(*Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler*) у Франкфурті-на-Майні, а також з доктором Діамандом у Чернівцях та доктором Фрідігером у Копенгагені¹⁶.

У 1928 р. Комітет вперше влаштував у Львові виставку старовинних єврейських книг і мистецьких пам'яток, яку присвятив до III з'їзду польських бібліофілів. „Виставку львівської гебрейської книги і пам'яток єврейського мистецтва” (*Wystawa Książki Lwowskiej Hebrajskiej i Zabytków Sztuki Żydowskiej*) експонували в приміщенні Кагалу, яка стала своєрідним звітом Комітету за виконану роботу¹⁷. Вона складалася з двох розділів. До першого увійшло 131 книжкове видання, більшість яких – львівські¹⁸, та колекція агад з Бібліотеки Єврейської громади. Другий – здебільшого ілюстрував діяльність Комітету. Тут були представлені фотографії, рисунки та акварелі синагог, надгробків і культових предметів. Частина пам'яток (ярмулки, атари, молитовні пояси тощо) була з приватних колекцій, зокрема з двох найвідоміших на той час у Львові колекцій іудаїки М.Райхенштейна та М.Гольдштейна (з колекції М.Райхенштейна на цій виставці вперше виставили збірку кетуб (шлюбні угоди XVII-XIX ст.), виконаних на пергаменті та ілюмінованих)¹⁹.

Наступний показ іудаїки під назвою „Виставка єврейського художнього промислу” (*Wystawa Żydowskiego Przemysłu Artystycznego*) відбувся в Музеї художнього промислу у березні-квітні 1933 р. Цій виставці передувало створення у 1931 р. Товариства друзів Єврейського музею у Львові (*Towarzystwo Przyjaciół Muzeum Żydowskiego we Lwowie*)²⁰, першим головою якого обрали відомого колекціонера єврейських мистецьких цінностей і активного члена Комітету з опікування пам'ятками єврейського мистецтва М.Райхенштейна. В процесі підготовки до виставки ретельно вивчали і відбирали пам'ятки з численних приватних колекцій і синагог регіону. Результатом проведеної роботи стала розгорнута експозиція, яка налічувала понад 570 експонатів високої історичної та мистецької цінності з синагог Львова, Тернополя, Бродів і приватних колекцій²¹. Виставка, яку готували з великим ентузіазмом, отримала широкий резонанс у пресі²² і стала вирішальним кроком на шляху до заснування у Львові Єврейського музею.

Рішення про створення Музею²³ було прийняте на засіданні Кагалу 26 лютого 1933 р. Разом з членами Товариства друзів Єврейського музею створили Раду Музею

¹⁶ Kuratorium Opieki nad Zabytkami Sztuki Żydowskiej... с. 18.

¹⁷ Katalog Wystawy Książki Lwowskiej Hebrajskiej i Zabytków Sztuki Żydowskiej. Lwów, maj-czerwiec 1928.

¹⁸ Оскільки в каталозі виставки не зазначено власників цих видань, то схилиємося до припущення сучасної дослідниці Глембоцької Г., що всі вони були власністю Бібліотеки Єврейської релігійної громади. Див. ГЛЕМБОЦЬКА Г.: Юдаїка. З історії приватного та музейного колекціонування у Львові. [в:] *Образи зниклого світу: Євреї Східної Галичини (середина XIX ст. – перша третина XX ст.)*. Каталог виставки. Львів, Центр Європи, 2003, с. 21.

¹⁹ Пор. ПЕТРЯКОВА Ф.С.: *Єврейское музейное дело...*, с. 274.

²⁰ Пор. Statut Towarzystwa Przyjaciół Muzeum Żydowskiego we Lwowie. Lwów 1931.

²¹ Пор. *Tymczasowy Katalog Wystawy Żydowskiego Przemysłu Artystycznego*. Lwów 1933.

²² Перелік публікацій див. ПЕТРЯКОВА Ф.: *Максимиллиан Гольдштейн – известный деятель культуры Галиции первой половины XX столетия. Страницы биографии*. М. 1995, с. 24.

²³ Повна назва – Музей Єврейської релігійної громади (*Muzeum Gminy Wyznaniowej Żydowskiej*). Живали також назви “Музей при Єврейській релігійній громаді” (*Muzeum przy Żydowskiej Gminie Wyznaniowej*) та “Єврейський музей у Львові” (*Muzeum Żydowskie we Lwowie*).

(*Kuratorjum Muzeum*)²⁴, яку очолив голова Товариства друзів Музею і діючий голова Правління громади рабин доктор Л.Фройнд²⁵.

Активну роботу музейної Ради за сприяння голови Єврейської громади Віктора Хаєса успішно завершили весною 1934 р²⁶. Музей розмістився на третьому поверсі приміщення Кагалу на вул. Бернштейна, 12 (сьогодні вул. Шолом-Алейхема), який урочисто відкрили 17 травня. З цього часу він працював без вихідних від 11 до 15 години (за винятком урочистих єврейських свят). Вхід до Музею був безкоштовним²⁷. Хранителем Музею призначили львівського художника, історика мистецтва, художнього критика і колекціонера Людвика Лілле²⁸.

Музейні фонди склалися з власності Музею; власності Товариства друзів Єврейського музею та колекції покійного М.Райхенштейна, яку передали його спадкоємці до Музею на депозитній основі.

В експозиції, яка охопила п'ять кімнат і коридор, було представлено старі срібні вироби культового призначення (корони та щити на Тору, указки для читання Тори, свічники) та тканини XVII–XIX ст. (парохети, капорети) з львівських синагог, ханукальні лампи, зразки культової кераміки та ін. Крім того, експонувалися побутові предмети: фаянсові вироби з Любичі Королівської, Потелича і Глинська, колекція вибійчаної тканини (з майстерень так званих єврейських друкарів з 56 осередків), витинанки з паперу тощо.

До окремої фондової групи входили інвентаризаційні матеріали Комітету з опікування пам'ятками єврейського мистецтва у вигляді малюнків, акварелей і фотографій пам'яток архітектури і надгробків²⁹. Крім творів декоративно-прикладного мистецтва, в Музеї була група живопису, яка складалася переважно з портретів відомих членів Єврейської громади, створених у період від середини XIX ст. і до кінця 1930-их років³⁰.

В окремому залі було виставлено колекцію покійного М.Райхенштейна та пам'ятки, закуплені Товариством друзів Єврейського музею для вшанування пам'яті покійного³¹. Основою музейної експозиції стала його колекція ілюмінованих кетуб³².

²⁴ Рада Музею була поділена на чотири секції: музейна, секція опіки над синагогами і кладовищами, юридична та секція пропаганди. Пор. ГЛЕМБОЦКАЯ Г.: *Деятельность еврейских общественных организаций Львова...*, с. 267).

²⁵ Пор. *Sześć lat Gminy Wyznaniowej Żydowskiej we Lwowie: 1929-1934*. Lwów 1935, nakładem Wiktora Chajesa, с. 12.

²⁶ Пор. SCHALL J.: *Przewodnik po zabytkach żydowskich m. Lwowa i historia żydów lwowskich w zarysie*. Lwów 1935, nakładem księgarni „Ewer”, с. 66.

²⁷ Пор. *Sześć lat Gminy Wyznaniowej Żydowskiej we Lwowie: 1929-1934*, с. 12.

²⁸ Пор. Біографії митців [в:] *Образи зниклого світу: Євреї Східної Галичини (середина XIX ст. – перша третина XX ст.)*. Каталог виставки. Львів, Центр Європи, 2003, с. 98.

²⁹ Музей продовжував з великим ентузіазмом опікуватися єврейськими кладовищами в багатьох місцях регіону. Пор. ПЕТРЯКОВА Ф. С.: *Еврейское музейное дело...*, с. 275.

³⁰ ГЛЕМБОЦКА Г., Юдаїка. *З історії приватного та музейного колекціонування у Львові*, с. 17.

³¹ SCHALL J.: *Przewodnik po zabytkach żydowskich m. Lwowa...*, с. 66.

³² Про долю цих пам'яток сьогодні нічого не відомо. На думку Г.Глембоцької, брак інформації щодо їх місцезнаходження „може бути пов'язана з тим, що в процесі ліквідації Музею в 1939-1940 рр. депозитні речі з колекції М.Райхенштейна були вилучені його спадкоємцями”. Пор. ГЛЕМБОЦКА Г., Юдаїка. *З історії приватного та музейного колекціонування у Львові*, с. 21.

Так виглядала експозиція Єврейського музею напередодні Другої світової війни, яка розпочалася 1 вересня 1939 р. Вже 22 вересня 1939 р. Львів опинився під контролем радянського режиму. За військовими формуваннями до Львова прибула адміністративна влада, яка створила Тимчасове управління міста і області, почала заводити нові порядки. З цього часу в усталеному музейному житті Львова настали бурхливі зміни, які не оминули й колекції іудаїки.

25 листопада 1939 р. Комісією з охорони пам'яток культури при Тимчасовому управлінні Львівської області керівником Єврейського музею призначила М.Гольдштейна³³. В лютому 1940 р. Музей Єврейської релігійної громади припинив свою діяльність. Експозицію ліквідували, всі збірки передали в Музей художнього промислу.

Серед архівних матеріалів Музею художнього промислу вдалося розшукати лише один документ, який пов'язаний з ліквідацією Єврейського музею. Це лист за № 188 від 21 березня 1940 р., адресований дирекцією Музею художнього промислу до „Тов. Максиміліана Германовича Гольдштейна директора Єврейського Музею встановленого Комісією по охороні пам'яток культури Львівської області”³⁴ (в ньому зазначено, що, відповідно до ухвали конференції, яка відбулася в Облвиконкомі, Єврейський музей приєднано до Львівського музею художнього промислу і прийнято дирекцією музею 14 лютого 1940 р.)³⁵.

У 1940 р. та в першій половині 1941 р. відбулася націоналізація приватних збірок. Правда, деяким колекціонерам вдалося уникнути цього процесу і частину колекцій вивезли зі Львова. Не націоналізували під час цієї кампанії колекцію М.Гольдштейна³⁶. Пізніше, вже під час німецької окупації, цей колекціонер, намагаючись врятувати свою збірку, передав її 7 липня 1941 р. на депозит у Музей художнього промислу³⁷; 30 серпня 1941 р. колекцію перевезли в приміщення Музею³⁸.

Отже, після закінчення Другої світової війни в Музеї художнього промислу сформувався значний масив єврейських пам'яток, до яких увійшли: іудаїка з фондів Музею художнього промислу, колекція Музею Єврейської релігійної громади та колекція М.Гольдштейна. Пам'ятки здебільшого благополучно пережили перипетії воєнного часу тому, що не були ані сконцентровані, ані систематизовані як окрема колекція, а перебували серед багатьох інших предметів, виготовлених у різних країнах.

³³ За іронією долі, людина, з ім'ям якої пов'язана ідея створення у Львові Єврейського музею, очолила його лише напередодні ліквідації. Пор. ПЕТРЯКОВА Ф.: Максиміліан Гольдштейн..., с. 10.

³⁴ Архів Інституту народознавства НАН України. Фонд Музею художнього промислу, папка 2, ч. 188 від 21.03.1940 р.

³⁵ Тоді ж М.Гольдштейна ввели у штат Музею художнього промислу на посаду старшого наукового співробітника. Пор. ПЕТРЯКОВА Ф.: Максиміліан Гольдштейн..., с. 11.

³⁶ В колекції М. Гольдштейна були вироби традиційного єврейського ремесла, нумізматики, художні та графічні твори, книги, фототека, архівні матеріали, листівки, афіші, плакати, промислова графіка малих форм (етикетки, талони, квитки) тощо Пор. ПЕТРЯКОВА Ф. С.: *Єврейское музейное дело...*, с. 275.

³⁷ ПЕТРЯКОВА Ф.: Максиміліан Гольдштейн..., с. 12.

³⁸ ПЕТРЯКОВА Ф.С.: *Єврейское музейное дело...*, с. 275.

У 1949 р. живопис та графіку з фондів Єврейського музею і приватної колекції М. Гольдштейна як „непрофільні предмети” передали з Музею художнього промислу в Обласну картинну галерею³⁹ (нині Галерея мистецтв)⁴⁰. Колекція нумізматики М. Гольдштейна перейшла до Львівського історичного музею⁴¹.

У 1951 р. відбулося об'єднання Львівського державного музею художньої промисловості Комітету в справах мистецтва при Раді Міністрів УРСР (колишнього Музею художнього промислу) й Державного етнографічного музею АН УРСР (колишнього Музею Наукового Товариства ім. Шевченка). Новостворену установу назвали Музей етнографії та художнього промислу АН УРСР (сьогодні Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України). Внаслідок цього збірка іудаїки Музею художнього промислу збагатилася колекцією єврейських етнографічних пам'яток з дерева, тіста, фаянсу. У 1950-1970 рр. збірка іудаїки Музею етнографії та художнього промислу активно поповнювалася завдяки зусиллям відомого українського вченого-мистецтвознавця Павла Жолтовського⁴².

У квітні 1973 р. у Львові відкрили Музей релігії та атеїзму (сьогодні Музей історії релігії), який спочатку функціонував на правах відділу Львівського історичного музею. Музей створили „в наказовому порядку”, тому колекції, в тім числі і колекція іудаїки, формували шляхом перерозподілу фондів інших львівських музеїв⁴³.

Отже, в результаті численних переміщень і перерозподілів музейних фондів у Львові сформувалося чотири вагомні музейні колекції іудаїки – в Музеї етнографії та художнього промислу, Історичному музеї, Музеї історії релігії та Галереї мистецтв.

³⁹ Ще одна акція передачі творів живопису з колекції М. Гольдштейна відбулася у 1967 р. Пор. ПЕТРЯКОВА Ф. С.: *Єврейское музейное дело...*, с. 275.

⁴⁰ Інформацію про колекцію іудаїки Львівської галереї мистецтв подано у каталозі виставки *Образи зниклого світу: Євреї Східної Галичини (середина XIX ст. – перша третина XX ст.* Пор. ГЛЕМБОЦЬКА Г. *Юдаїка. З історії приватного та музейного колекціонування у Львові*, с. 18-19.

⁴¹ Колекції іудаїки Львівського історичного музею присвячено дослідження Ф. Петрякової. Пор. ПЕТРЯКОВА Ф.: *Юдаїка в колекції Львівського історичного музею. Етюд до загального портрета*. „Наукові записки. Львівський історичний музей”. Вип. 8, Львів 1999, с. 110-112.

⁴² Колекцію іудаїки Музею етнографії та художнього промислу ретельно опрацювала Ф. Петрякова. Див. PĚTRIĀKOVA F. S.: *The Collection of Jewish Art of the Museum of Ethnography and Crafts in Lvov*, с. 75-80; ПЕТРЯКОВА Ф. С.: *Єврейське музейництво Східної Галичини XX століття*. „Галицька брама” 1997, № 10-11 (34-35), с. 18-20.

⁴³ Інформацію про колекцію іудаїки Музею історії релігії можна одержати у публікаціях Г. Глембоцької та Ф. Петрякової. Пор. ГЛЕМБОЦЬКА Г.: *Юдаїка. З історії приватного та музейного колекціонування у Львові*. с. 22; ПЕТРЯКОВА Ф. С.: *Єврейское музейное дело...*, с. 277-278.

Захист єврейської спадщини як фактор стимулювання місцевого розвитку

„Фундацію захисту єврейської спадщини” було засновано на підставі угоди, укладеної у 2002 р. Союзом єврейських релігійних общин Республіки Польща з закордонними єврейськими організаціями. Її мета – захистити матеріальну культурну спадщину євреїв у Польщі. Це не просте завдання у країні, в якій єврейські общини налічують близько чотирьох тисяч осіб, а єврейських кладовищ є понад 1200.

Опрацьовуючи стратегії діяльності, зроблено висновок, що єдиний шлях, який забезпечить постійний захист пам'яток єврейської культури – це залучення місцевої громадськості до опіки над ними. Тому реалізовані проекти передбачають співпрацю з місцевими органами влади, неурядовими організаціями, а також із школами та університетськими осередками. Пам'ятки єврейської спадщини у Польщі є вагомим свідомством спільної історії. Вони повинні виконувати функції, які відповідають принципам єврейського релігійного права і не порушують їхньої гідності, але водночас повинні бути пристосовані до актуальних потреб мешканців. Завдяки проектам Фундації турбота про ці пам'ятки стає фактором активізації місцевої громадськості, самі пам'ятки починають зацікавлювати туристів, стимулюючи економічний розвиток регіону.

1. Хасидський шлях

Один з найважливіших проектів, який сьогодні реалізує Фундація – це проект „Хасидський шлях – розвиток профільного туризму з використанням багатокультурної польської та української спадщини”¹. Його мета – створити міжнародний туристський шлях, який проходить через південно-східну Польщу та Західну Україну. Проект реалізується при тісному співробітництві з органами місцевого самоврядування та неурядовими організаціями, з 17 гмінами на території Люблінського і Підкарпатського воєводств.

Найважливішим пунктом на шляху є Замость: у синагозі епохи відродження, яка належить до урбаністичного комплексу, занесеного у Список світової культурної спадщини ЮНЕСКО, буде створено професійно обладнаний Центр туристичної інформації „Хасидського шляху” та мультимедійний Музей євреїв Замостя та околиць. У цьому будинку будуть розташовані офіси місцевих неурядових організацій, які займаються питаннями культури.

* Фундація захисту єврейської спадщини.

¹ Проект реалізується завдяки фінансовій підтримці програми Європейського союзу PHARE 2003 - Intereg III A.

2. Відновлюймо пам'ять

Паралельно Фундація реалізує просвітний проект „Відновлюймо пам'ять”². У 2005/2006 навчальному році у програмі взяли участь 40 шкіл, у 2006/2007 році їх буде близько 100.

У рамках цієї програми учні гімназій і ліцеїв з усієї Польщі ознайомлюються з багатокультурною історією своєї місцевості, а також з єврейськими традиціями та культурою; у цьому допомагають їм численні курси, які організує Фундація. Учні провадять громадську діяльність, щоб відтворити у місцевої громадськості пам'ять про багатокультурну спадщину. Вони налагоджують ефективну співпрацю з органами самоврядування, неурядовими організаціями, підприємствами, а також з засобами масової інформації. Невід'ємну частину цієї діяльності становить турбота про місцеві єврейські кладовища.

3. Інтернет-портал „Полін. Спадщина польських євреїв”

Черговим важливим заходом є підготовка інтернет-порталу³, який подає історію єврейської громадськості у Польщі (www.polin.org.pl). До праці залучено науковців і студентів з академічних осередків усієї Польщі, у тім числі з Краківського, Лодзького, Варшавського та Вроцлавського університетів.

Портал міститиме інформацію про пам'ятки та історію єврейської громадськості в окремих місцевостях. Планується розмістити на ньому інформаційні замітки про близько 1200 місцевостей (передусім розташованих на території Люблінського і Підкарпатського воєводств). Замітки супроводжуватимуться багатим візуальним матеріалом: архівними та сучасними фотографіями, тривимірними панорамами особливо важливих об'єктів, а також актуальною інформацією про заходи, які відбуватимуться з метою увічнення або захисту єврейської спадщини.

Матеріали, які розміщують на порталі, готують студенти та випускники факультетів іудаїстики (для багатьох з них ця праця та зроблені при її виконанні спостереження стають вихідною точкою для подальших поглиблених наукових досліджень). Портал не тільки надаватиме правдиву інформацію про історію єврейської громадськості у Польщі, але також може стати важливим фактором активізації наукових кіл.

Захист спадщини польських євреїв – це виклик в організаційному та фінансовому плані. „Фундація захисту єврейської спадщини” не могла б прийняти його, якби не допомога багатьох партнерів з усієї Польщі – органів самоврядування, неурядових організацій, шкіл і наукових організацій, місцевих лідерів і багатьох ангажованих людей доброї волі. В реалізації проектів беруть участь (безпосередньо і посередньо)

---

² Програма реалізується за рахунок коштів „Фонду громадянських ініціатив”, Банківської фундації ім. Леопольда Кроненберга та програми „Патріотизм завтрашнього дня”.

³ Працювати над порталом можна завдяки фінансовій підтримці TaskForce for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research, Міністерства внутрішніх справ і адміністрації та The Taube Foundation for Jewish Life and Culture.

тисячі людей – мешканці місцевостей, у яких протягом сотень років спільно жили поляки і євреї. Їхня ангажованість дає надію, що матеріальні пам'ятки єврейської культури вже назавжди будуть оточені належною їм пошаною.

*** Переклад з польської Наталія Янішевська.

Йоанна Зентар*

Документація. Освіта. Художні проекти Діяльність Осередка „Гродська брама - Театр НН” з метою збереження єврейської спадщини Любліна

Магічне місце. Таких у Місті є кілька, але це має особливі властивості.

Воно знаходиться на кордоні двох окремих просторів, двох радикально різних світів. Це пункт, у якому християнське Верхнє місто стикається з єврейським Нижнім містом. Так що граничність – це основна властивість Брами. З цим розташуванням пов’язана її незвичайність.

Владислав Панас *Брама*¹

Гродська брама, яка перед Другою світовою війною називалася Єврейською брамою – це місце, в якому з 1998 р. розташована самоуправлінська установа культури: Осередок „Гродська брама – Театр НН”. Ця установа майже у всіх реалізованих нею проектах посилається на історичне та символічне значення місця свого розташування, яке колись було переходом між християнським і єврейським Любліном. Програми, які реалізує Осередок, можна поділити на три види: документальні, просвітні та художні проекти.

1. Документація

Підготовка документації, яка потрібна для ремонту старовинної Гродської брами (який розпочався у 1992 р.) і двох прилягаючих до неї будинків, та участь у конкурсі Фундації Культури „Малі вітчизни. Традиція для майбутнього” спонукала засновників Осередка задати собі питання про ідентичність місця, в якому їм довелося працювати. Поступово вони здобували інформацію про люблінських євреїв та про минуле порожнього нині простору навколо люблінського Замку, на якому колись була розташована єврейська ділянка. Основна мета цієї установи, яка розпочинала тоді свою діяльність, – захистити культурну спадщину, пов’язану з місцем розташування і оточенням Осередка, врятувати від забуття, спробувати реконструювати атмосферу єврейського Любліна перед Другою світовою війною.

---

* Історик мистецтва; працівник Осередка „Гродська брама – Театр НН”, координатор проекту „Забуте минуле – багатокультурні традиції Люблінщини”, співреалізатор проекту „Життя євреїв у Європі далеко від метрополій”; співпрацівник інтернет-порталу <http://www.tnnp.pl/pamies.php>, тобто Віртуального центру просвіти „Пам’ять Любліна”.

¹ PANAS W.: *Brama*. [в:] *Brama*. Krupska J. ред., Lublin 1997, с. 2.

У 1998 р. Осередок розпочав реалізацію першої документальної програми, яка називалась „Велика книга Міста”. Вона полягала у збиранні фотографій, спогадів очевидців, різних документів (у тім числі архітектурних), а також інших матеріалів, які описували щоденне життя та найважливіші історичні події, що відбувалися у довоєнному Любліні. Спочатку вона була пов’язана з суспільною акцією, яку проводили при тісній співпраці з місцевим додатком до „Газети Виборчої” і полягала на пошуках у домашніх архівах інформації про Люблін, якого сьогодні вже немає. Вдалося зібрати (ця програма діє і сьогодні) понад 1500 фотографій довоєнного Любліна, записати понад 300 годин спогадів. З матеріалів, зібраних у рамках програми, створено електронні архіви „Фотографія” та „Мовлена історія”. Ці архіви створювала відповідно Майстерня іконографії та Майстерня мовленої історії. Зібрані матеріали – це вихідний пункт для діяльності просвітнього і художнього характеру.

Архівування та просвіта об’єднані у проекті „Дім”, який полягає у накопиченні інформації про вибраний архітектурний об’єкт або вулицю, що розташована на території колишньої єврейської дільниці. До цього часу вдалося опрацювати історію будинку, розташованого на вул. Кравецькій, 41 та неіснуючого сьогодні фрагменту вулиці Цирулічої.

2. Просвіта

Однією з перших просвітніх програм, реалізованих в Осередку „Гродська брама - Teatr NH”, була програма „Зустрічі культур”, мета якої – створити площини співпраці між митцями з Центральної та Східної Європи. В її рамках у 1994 р. відбулась наукова конференція „Люблінські євреї”, де збирали інформацію, пов’язану з історією, соціологічними питаннями та культурою єврейської общини, яка проживала у Любліні з другої половини XVI ст. до Другої світової війни. Результатом конференції стала публікація, видана під тією самою назвою². Праця над тематикою, пов’язаною з історією єврейського Любліна, продовжувалася у 1996 р. під час конференції „Брама Пам’яті – Єврейське Місто”. Обидві конференції стали першими у Любліні науковими дослідженнями, провідною темою яких були єврейські аспекти історії міста.

На основі представленої в Осередку виставки „Портрет місця” учням люблінських шкіл запропонували: що вони не тільки відвідують виставку, знайомляться з історією люблінських євреїв, але також беруть участь у святкуванні річниці ліквідації люблінського гетто (16 березня) та знищення населення гетто на Татарському Майдані (9 листопада).

У відповідь на пропозиції вчителів, які провадять тематичні заняття, пов’язані з просвітою на регіональні теми, Осередок у 2001 р. організував семінар „Єврейська культурна спадщина Люблінщини”. Це були відкриті лекції, доповнені екскурсією по місцях цієї спадщини³.

² Пор. *Żydzi lubelscy. Materiały z sesji poświęconej Żydom lubelskim (Lublin, 14-16 grudzien 1994)*. Hawryluk W., Linkowski G. ред., Lublin 1996.

³ Завдяки фінансовій підтримці Project Guggenheim вдалося видати збірник сценаріїв і лекцій, присвячений цій тематиці. Пор. *Dziedzictwo kulturowe Żydów na Lubelszczyźnie. Materiały dla nauczycieli*. Kubiszyn M., Zuk G., Adamczyk - Garbowska M. ред. merytoryczna; Zurek S. J. ред. metodyczna, Lublin 2003.

Міжнародну конференцію „Просвіта для об'єднання” Осередок реалізував у 2001 р. при співробітництві з Carnegie Council Нью-Йорка та Ягеллонського університету.

Наступна ініціатива – це інтернет-програма, результатом якої є портал Віртуальний центр просвіти „Пам'ять Любліна”, розташований за адресою www.pamiesmiejsca.tnp.pl. Нині відвідувач Інтернету може знайти на цьому порталі інформацію про люблінську єврейську общину, розміщену у розділі „Брама Пам'яті”, у текстах Віртуальної Бібліотеки, а також в архівах „Фотографія” та „Мовлена історія”.

Проект, який популяризує інформацію про люблінську єврейську общину, виник у рамках європейської програми „Культура 2000”. Він має назву „Життя євреїв в Європі далеко від метрополій” і був реалізований разом з установами Німеччини та Нідерландів, які, як і Осередок, займаються охороною єврейської культурної спадщини. В результаті проекту було створено тримовний інтернет-сайт, польська версія доступна за адресою www.zydzi-zycie.net.

Просвітним є журнал „Scriptores” (створений на базі квартальника „Scriptores Scholarum”). Номери 27 „Люблін” і 28 „Стежками пам'яті” містять статті, що зближують історію, культуру і суспільні питання, пов'язані з люблінською єврейською общиною.

До просвітницької діяльності Осередка вписується також пропагування книг і журналів, демонстрація документальних фільмів і радіорепортажів, зустрічі з письменниками, художні виставки.

3. Художні проекти

Діяльність Осередка розпочалась з діяльності альтернативного Театру НН, який з 1990 до 1996 р. створював спектаклі (у тім числі *Небесні мандрівки*, *Занадто гола самотність*) на творах, які друкували в самвидаві. У 2001 р. Театр НН розпочав реалізацію нового театрального проекту – циклу монодрам, які ґрунтувалися на мотивах хасидських оповідань, доповнених елементами єврейського фольклору. Спектаклі, які йдуть сьогодні в рамках триптиха, це: *Був собі раз...*, *Як Файвл шукав самого себе* та *Тайбеле і демон*.

До художніх проектів належить також документальна виставка „Велика книга Міста” (відкрита 1998) та експонована нині в приміщенні Гродської Брами, виставка „Портрет місця” (відкрита 1999). Остання – це мультимедійна виставка, яка за допомогою фотографій (панорамні фотографії єврейської дільниці та документальні фотографії окремих будинків, розташованих на її території) і звуків (фрагменти Мовленої історії, звуки довоєнного міста, пісні мовою ідиш) відтворюють атмосферу і вигляд міста, яке сьогодні вже не існує. Невід'ємна частина виставки – макет колишнього комплексу Старого Міста, що представляє колишню урбаністичну систему єврейського міста та демонструє масштаб знищення, вчиненого у місті під час Другої світової війни.

Дещо інший характер має виставка „Буквар”, яка експонується на території колишнього концентраційного табору Майданек. Вона розповідає про долі чотирьох дітей, які перебували в цьому таборі: двох євреїв, поляка і білоруса.

Виняткове значення серед художніх проектів мають заходи, організовані у місті під назвою „Містерії Пам'яті”. Їхня мета – символічне доторкання до порожнього сьогодні простору навколо Замку, тобто повернення втраченої пам'яті про нього. Реалізовано частину містерій: „Одна земля – дві святині”, „День п'яти молитов”, „Містерія вулиці Широка”, „Містерія дзвону”, „Містерія світла і темноти”, „Поєма про місце”. В містерії „Одна земля – дві святині”, яку організували у 2000 р. під час Конгресу християнської культури, взяли участь Справедливі Серед Народів Світу та Уцілілі під час Голокосту, які у присутності майже трьох тисяч учасників давали свідчення.

Найважливіше поняття для творців Осередка - поняття „пам'ять”. Значення цього слова вперше використано в назві програми „Пам'ять – Місце – Присутність”, яку нагородила Фундація культури. Пам'ять тоді було визначено як щось, „що є результатом зустрічі різних культур”, а також як те, „що загинуло і було знищене”⁴. До сьогодні це поняття використовують у всіх програмах і проектах, які реалізує Осередок, творці якого стали своєрідними охоронцями пам'яті про довоєнний польсько-єврейський Люблін. Збираючи документи, записуючи спогади, проводячи навчальні та художні проекти, вони сприяють розповсюдженню знань про ту частину Любліна, яка колись називалася Ієрусалимом Польського Королівства.

Варто зазначити, що тематику, пов'язану з єврейською общиною, її історією і культурою, використовують також у програмах Осередка, які пов'язані з люблінським регіоном. Реалізовані проекти: „Забуте минуле – багатокультурні традиції Люблінщини”, „Слідами Сінгера” (подорож місцями життя та творчості письменника на Люблінщині), конкурс моделей „Синагоги Люблінщини” чудово вписуються в дії з врятування культурної спадщини євреїв Любліна та всієї Люблінщини⁵.

---

⁴ PIETRASIEWICZ T.: Projekt: Pamięć – Miejsce – Obecność. [w:] *Brama*. с. 48.

⁵ Про всі заходи Осередка „Гродська брама – Театр НН” можна прочитати в: PIETRASIEWICZ T.: Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN” w Lublinie. [w:] *Małe ojczyzny. Kultura. Edukacja. Rozwój lokalny*. Theiss w.w. ред., Warszawa 2001, с. 225-247; *Przypadek zamierzony. Dlaczego właśnie Krawiecka 41? O genezie projektu „Krawiecka 41” i działalności Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN” Rozmowa z Tomaszem Pietrasiewiczem*, „Scriptores” 2003, № 2 (28), с. 177-201; ZĘTAR J.: Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN” – odbudowa i kształtowanie tożsamości miejsca. „Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych”, т. II (2006), с. 193-202.

*** Переклад з польської Наталія Янішевська.

Способи увічнення місць знищення євреїв у Польщі та в Україні

До 1939 р. Люблін і Львів були у довоєнній центральній і південно-східній Польщі найчисленнішими центрами проживання євреїв. Львівська община налічувала значно більше мешканців – перед початком війни їх було близько 100.000 осіб (вона була на третьому місці у міжвоєнній Речі Посполитій)¹, незважаючи на те, що процентний їх склад у Любліні був дещо вищий.

На цьому і закінчується схожість між єврейськими общинами Любліна та Львова. Обидві общини мали різну долю перед 1939 р. Львів мав великі традиції іудаїстичної науки, однак з ХІХ ст. став також центром Хаскалі – єврейської просвіти та ідеї асиміляції, чого не можна було сказати про традиційний Люблін. Різнились також традиції розвитку общин, причиною було те, що вони перебували під пануванням різних імперій.

Період Другої світової війни „зрівняв” долі мешканців обох міст, хоч надалі існувала певна специфіка, яка їх відрізняла. Завдяки тому, що у перші роки війни Львів окупував Радянський союз, а не Німеччина, львівські євреї не пережили того, що пережили євреї Любліна (у 1939-1941 роках). Львів став тоді найбільшим центром, до якого приїхали тисячі біженців, переважно з території центральної Польщі. За оцінками у червні 1941 р. (у момент приходу німецьких військ) в ньому могло перебувати навіть до 170.000 євреїв². Водночас Люблін уникнув великих погромів, які пережили львівські євреї одразу на початку німецької окупації, в яких з 30 червня до 27 липня 1941 р.

---

* Історик; науковий працівник Державного музею „Майданек”, з 2004 р. керівник його філіалу – Музею „Місця Пам’яті у Белжеці”; цікавиться винищенням польських євреїв у рамках акції *Reinhardt*; стипендіат Фондації Костюшко Музею *United States Holocaust Memorial* у Вашингтоні (2002 р.); заступник голови Польсько-Ізраїльського товариства у Любліні.

¹ Відповідно до перепису 1931 р. у Львові мешкало 99.595 євреїв. У Любліні їх було 38.935. Пор. JONES E.: *Żydzi Lwowa w okresie okupacji 1939-1945*, Łódź 1999, с. 12; RADZIK T.: *Spoleczność żydowska Lublina w międzywojennym dwudziestolecu. Obraz statystyczny*. [в:] *Żydzi w Lublinie. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina*. Т. I. Radzik T. ред., Lublin 1995, с. 145.

² Серед єврейських біженців у Львові було також багато євреїв з самого Любліна та Люблінщини. Пор. JONES E., цит. тв. с. 89.

загинуло їх понад 10.000³. Можна цілком впевнено стверджувати, що єврейське населення Львова набагато сильніше відчуло результати перших днів німецької окупації, ніж люблінське протягом двох років під пануванням тих самих окупантів.

Починаючи з цього часу, доля обох общин стала подібною – пограбування майна, наказ носити пов'язки з зіркою Давида (Львів було включено в систему генерального губернаторства, де такий наказ вже діяв), перенесення до єврейської дільниці, яка до осені 1942 р. ще не була закритим гетто⁴.

В обох містах операції з депортації до табору знищення у Белжеці розпочалися одночасно – у березні 1942 р. Люблін і Львів стали першими жертвами операції *Reinhardt* і саме з цих міст вирушили перші транспорти до цього табору (він став найбільшою масовою могилою для цих общин)⁵. Більшість люблінських євреїв було там депортовано перед 16 квітня 1942 р. За оцінками у Белжеці вбили близько 26.000 люблінських і 15.000 львівських євреїв⁶.

Під час наступних операцій депортації до Белжеця – у серпні та листопаді 1942 р. – зі Львова вивезли від 55.000 до 65.000 євреїв. Люблінське гетто остаточно ліквідували 9 листопада 1942 р. У львівському гетто тисячі євреїв дотривали ще до початку червня 1943 р., коли більшість з них одразу розстріляли неподалік Янівського табору примусової праці, а частину, скеровану до нього ж, систематично ліквідували до листопада 1943 р. Останні люблінські євреї, якщо не вціліли у сховищах, то загинули 3 листопада того року під час масової ліквідації єврейських в'язнів усіх люблінських таборів, яку провели в Майданеку в рамках операції *Erntefest* (Дожинки).

³ Пор. Там само. с. 45-57; POHL D.: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944. Organisation Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*, München 1997, с. 61, 69. Перший погром у Львові розпочався 30 червня 1941 р., коли з міста відступили радянські війська, а вступили німецькі. У відкритих в'язницях було тоді знайдено тіла поляків, українців і євреїв, вбитих НКВС. Це використала німецька й українська пропаганда, оскаржуючи євреїв про колаборацію з радянською владою і співучасть у вбивствах. Вважалося, що погроми у в'язницях і на вулицях Львова мали „стихийний” характер, вони були спровоковані німцями, які знімали їх на кінострічки і фотографували (збереглася багата колекція приголомшливих фотографій). Наступна хвиля масових вбивств євреїв відбулася у Львові між 2 і 6 липня 1941 р., коли у місто вступила частина *Einsatzkommando* 6 (яка також ліквідувала львівських професорів). 25-26 липня того самого року українські націоналісти організували черговий погром євреїв у Львові, який увійшов до історії під назвою „Дні Петлюри”.

⁴ У Любліні перед ліквідацією гетто на Підзамчі, тобто до квітня 1942 р., єврейська дільниця також не була повністю закрита. Певна група євреїв до середини квітня 1942 р. все ще проживала поза її межами. Пор. Archiwum państwowego Muzeum na Majdanku (dalej АРММ), *Pamiętniki i relacje*, sygn. VII-643, Pamiętnik Idy Gliksztajn.

⁵ Вважається, що депортації з Любліна і Львова в табір знищення у Белжеці розпочалися того самого дня – 17 березня, однак у літературі можна знайти інформацію, що „березнева операція” у Львові розпочалася вже 15 березня. Нез'ясовано тільки те, чи перший транспорт зі Львова вислали того самого чи наступного дня, чи тоді, коли перший транспорт з Любліна – 17 березня. Пор. Pohl D., цит. тв., с. 186; КРУГЛОВ А.: *Хроніка Холокосту в Україні 1941-1944*. Дніпропетровськ; Запоріжжя, 2004, с. 87-88.

⁶ Пор. POHL D.: цит. тв. с. 188. Понад 34.000 євреїв, які перебували у люблінському гетто у 1942 р., більшість була депортована власне до Белжеця. Натомість близько 7.000-8.000 було вбито у концентраційному таборі Майданек. Пор. KAWALEK P.: *Żydzi lubelscy w obozie koncentracyjnym na Majdanku*, „Zeszyty Majdanka”, т. XXII (2003), с. 77-120.

У ході цієї операції вбили єврейських в'язнів у Янівському таборі у Львові 19 листопада⁷. В обох містах знищували також сліди присутності євреїв. У Львові ця операція тривала з 1941 р., з перших днів нацистської окупації. Спочатку знесли більшість синагог, у тім числі синагогу Золота Роза з епохи Відродження, яка була у Старому Місті, а також Велику приміську синагогу та синагогу Темпель на Краківському Передмісті. Знищили обидва єврейські кладовища – Старе, яке було розташоване на перехресті вулиць Клепарівської та Мейсельса, і Нове, засноване у міжвоєнний період на вул. Янівській. У Любліні процес ліквідації розпочався після ліквідації гетто на Підзамчі (1942). До 1944 р. практично весь історичний центр Єврейського Міста у Любліні зник, а три люблінські єврейські кладовища – Старе, Нове і кладовище на Веняві також перестали існувати. Збереглися ті об'єкти, які були поза історичною частиною Єврейського Міста (божниця Хевра Носім, Єврейська лікарня, Дім Переса або будинок *Jesziwas Chachmej*)⁸.

У Львові справа нищення об'єктів, які залишилися після євреїв, продовжувалася також за часів радянської влади (після 1944 р.). За браком джерел важко сьогодні ствердити, які з них і коли були зруйновані. Напевно відомо, що вцілілі з воєнної заграви надгробки зі Старого кладовища використали для будівництва пам'ятника Леніну, який встановили на Гетьманських Валах. На самій території кладовища з'явилась торгова площа – Краківський ринок. (Варто зауважити, що там немає жодної пам'ятної або інформаційної таблиці про те, що на цьому місці була найстаріша єврейська некрополія Львова). Дещо по-іншому виглядає справа з кладовищем на вул. Янівській. Там існує відокремлена єврейська частина, але переважна більшість пам'ятників – це ті, які встановили вже після 1945 р., хоча у хащах можна ще знайти залишки довоєнних надгробних каменів⁹.

У ході ліквідації гетто була знищена практично уся західна частина Замарстинова як відплата за опір, який ставили німцям євреї, що залишалися у гетто¹⁰. Тоді зникла, наприклад, вулиця Локетка, де був розташований останній центр Єврейської Ради у Львові, на балконі якого німці повісили членів цієї установи¹¹.

---

⁷ Під час ліквідації табору на вул. Янівській було розстріляно близько 4.000-5.000 євреїв - останніх в'язнів цього табору. Однак оцінюється, що остаточна кількість жертв становила 60.000-100.000 осіб. Тільки у ході ліквідації львівського гетто, з 1 до 4 червня 1943 р., у цьому таборі було розстріляно близько 10.000-12.000 євреїв. Пор. КРУГЛОВ А., цит. тв., с. 162, 174.

⁸ Руїни синагоги Махаршала (висадженої у повітря німцями взимку 1942/1943 р.) збереглися ще до початку 60-х років ХХ ст., коли їх розібрали.

⁹ Автору цього тексту вдалося знайти такі надгробки. На одному з них вирізьблено польською мовою ім'я та прізвище похованої там жінки. На іншому інскрипція майже нерозбірлива. Це кладовище систематично нищили німці. Найкрасивіші надгробки – гранітні та мармурові – вивозили у Німеччину. Їх вантажили у потяг на станції Клепарів, на тій самій, на якій вантажили євреїв, депортованих до Белжеця. До цієї праці використовували єврейських в'язнів з табору на вул. Янівській. На цьому кладовищі був похоронний дім у мавретанському стилі. В період існування гетто в ньому тримали євреїв, хворих тифом. У серпні 1942 р. хворих з цього місця вивезли у Белжець або розстріляли на місці. Інформація на підставі інтерв'ю з анонімним працівником кладовища.

¹⁰ Пор. JONES E., цит. тв. с. 121.

¹¹ Фотографія з цієї операції ліквідації є в постійній експозиції Музею Пам'яті у Белжеці.

Після війни на території цієї ділянки багато старих будинків було знесено, а на їхньому місці збудували нові. Це стосується, зокрема, колишньої вулиці Пелтевної (сьогодні вул. Чорновола), де була розташована одна з брам гетто.

У радянські часи у Львові, як і в період панування комунізму у Любліні, розпочався етап нищення пам'яті про колишні єврейські общини обидвох міст. Це відбувалося, зрештою, у Польщі і в СРСР, де будь-яке виявлення пам'яті про євреїв переслідували і карали як вияв націоналізму (особливо після 1949 р.) Забуванню сприяло те, що врятовані Львова і Любліна здебільшого виїхали з цих міст, а часто взагалі виїхали з країни свого проживання. Львівські євреї приїздили спершу до Польщі, а потім розпорошувались по всій землі. Значна частина люблінських євреїв, які пережили Голокост, виїхала в Ізраїль або США. В обох містах ще до 60-их років ХХ ст. жили групи єврейського населення (Львів з цього погляду до сьогодні має перевагу над Любліном), у більшості випадків це були вже євреї, які приїхали пізніше.

Одразу після війни у самому Любліні можна було вшановувати пам'ять винищених. У 1947 р., наприклад, відбулась ексгумація тіл єврейських дітей з „Охранки” і їх перенесли на Нове єврейське кладовище. Перед 1949 р. на цьому кладовищі поставили пам'ятник на честь люблінських жертв Голокосту. У Державному музеї Майданек існував спеціальний єврейський павільйон.

У Львові, щоправда, було проведено слідство у справі злочинів, вчинених у Янівському таборі, але у документації йшлося про радянських громадян, незважаючи на те, що переважна більшість жертв – це були євреї, які до 1939 р. мали польське громадянство¹². Зрештою, про те, що влада в СРСР хотіла того, щоб навколо теми Голокосту панувала тиша, свідчить післявоєнна історія Янівського табору. Аж до 1993 р. жертви цього табору, одного з найбільших таборів примусової праці на окупованих польських землях, а після війни – на території радянської України, не дочекалися увічнення. До сьогодні не можна входити на територію табору, тому що там розташовано виправну колонію (перед тим там була тюрма). Говорять, що ця колонія дає місту прибутки, тому її не хочуть ліквідувати. З іншого боку, у Львові немає натиску знизу, або він занадто слабкий, щоб змінити цю ситуацію. У 1993 р. влада погодилась встановити пам'ятний камінь на честь жертв табору, але не при вході до нього (колишньої фабрики Штейнгауза), а поза його територією, біля входу до так званої Долини Смерті, де відбувалася ліквідація частини в'язнів табору¹³.

---

¹² Слідство проводила Надзвичайна комісія з питань дослідження злочинів, здійснених німецькими окупантами. При нагоді зроблено великий обсяг фотографічної документації. На жаль, сьогодні важко знайти у Львові ці документи. Усі протоколи слідства вивезли до Москви, де вони є до сьогодні. Ця інформація походить від Йосипа Штатмана, керівника львівського обласного архіву, який сьогодні на пенсії. Подібну інформацію про вбитих „радянських громадян” можна ще й сьогодні знайти на деяких пам'ятниках, поставлених на місцях масової ліквідації євреїв на території Західної України та Білорусі, тобто в тих частинах, які до війни належали Польщі.

¹³ До 2005 р. на її території була розташована псарня міліції. У 2006 р. міліція залишила цю територію, але надалі вона недоглянута, будинки псарні стоять знищені. Спостереження автора з подорожей до Львова у 2005-2006 роках.

Надалі немає офіційної згоди львівської міської обласної влади на встановлення там пам'ятника¹⁴.

У Любліні у 1962 р. встановлено за ініціативою врятованих пам'ятник на честь євреїв Любліна і Люблінщини, винищених у часи нацистської окупації, однак його розташування на бічній площі (між вулицями Святого Духа і Любартовською) свідчить про те, що тодішня влада маргіналізувала незручну для них тему. Не було згоди на розташування пам'ятника на нинішній Замковій площі (тодішній Площі народних зібрань), де під час війни був центр гетто, тому що це було місцем комуністичних урочистостей і такий монумент був би надмірно експонований. Спочатку міська влада хотіла розмістити пам'ятник на схованій в архітектурі Старого Міста невеликій площі біля вулиць Рибної і Новорибної. Тільки після довгих переговорів вони погодилися розмістити його на місці, де він стоїть сьогодні¹⁵. Знищення євреїв не експонувалося, якщо не вдавалося втиснути його в лозунги про інтернаціональний характер жертв, як це відбувалося у випадку колишніх концентраційних таборів Аушвіц і Майданек, або навіть табору знищення у Собіборі.

Після 1968 р. у Польщі запанувало цілковите мовчання на тему євреїв. У колишньому Радянському союзу воно тривало довше – до 80-их років ХХ ст., а у Польщі вже розпочиналися дискусії про роль євреїв у історичній свідомості поляків і з'являлися перші форми увічнення пам'яті жертв Голокосту. Водночас в обох країнах продовжувалося руйнування вцілілих об'єктів¹⁶.

У Любліні у 80-их роках (а точніше у 1987 р.) за ініціативою доктора Симхи Вайса (стоматолога, який народився у Любліні перед війною, період окупації пережив у Радянському союзу, а після війни проживав у Варшаві) з'явилися перші пам'ятні таблиці у місцях, пов'язаних з історією і присутністю євреїв у Любліні, але надалі багатьох з них, пов'язаних з Голокостом, не увічнено, наприклад, люблінський

---

¹⁴ Найвідомішим в Україні місцем, пов'язаним з Голокостом, яке постраждало від цілеспрямованої політики забуття радянської влади – це Бабин Яр у Києві, де у вересні 1941 р. німці знищили понад 30.000 київських євреїв. Протягом багатьох років там не було пам'ятника. Саме місце було так перебудоване, що сьогодні взагалі не нагадує первинного Бабиного Яру. Єврейське кладовище, яке розташоване неподалік, на якому збирали жертв ліквідації, було цілком знищене на початку 60-их років ХХ ст. Про Бабин Яр не можна було навіть згадувати. Тільки на початку 90-их років ХХ ст., вже після повалення комунізму, пам'ять про це місце почала відновлюватися.

¹⁵ Нині (з 2006 р.) там триває будова багатоповерхової автостоянки, у зв'язку з чим пам'ятник на цей час було перенесено в місце, що міститься недалеко від довоєнної єврейської школи для дівчат (сьогодні початкова школа № 24) на вулиці Неціла, 1. На тему труднощів з розташуванням - інформація з неопублікованого інтерв'ю автора з Ісидором Шнайдманом (серпень 2000 р.).

¹⁶ Прикладом такого руйнування є нове єврейське кладовище у Коломиї в Івано-Франківській області (колишнє Станіславське воєводство). У другій половині 80-их років ХХ ст. це кладовище було повністю знищено за рішенням місцевої влади. Надгробки згорнули бульдозером і скинули в ріку, а на самій території кладовища збудували сквер і шкільний стадіон. Зберігся тільки фрагмент стіни, в якій до сьогодні видно сліди куль – це кладовище під час окупації було місцем масової ліквідації євреїв, поляків і українців, які допомагали євреям. До сьогоднішнього дня на цьому місці немає жодної пам'ятної таблиці. Інформація на підставі досліджень автора, проведених у Коломиї в серпні 2006 р., та проведеного тоді інтерв'ю з Борисом Бойком.

Umschlagplatz¹⁷, з якого вивезли 26 000 євреїв до табору у Белжеці, або табір примусової праці на вул. Липовій, який до листопада 1943 р. мав виразно єврейський характер, а також колишня фабрика Плаге-Лясковича на вул. Вронській, де у 1942-1943 роках містився ще один трудовий табір, в якому польські та закордонні євреї сортували майно людей, знищених у Белжеці, Собіборі, Треблінці і Майданеку. Зрештою, ці місця до сьогодні слабо функціонують у суспільній свідомості мешканців Любліна. Не увічнено також колишнього часткового гетто на Татарському Майдані та місця вбивства єврейських дітей з „Охранки”, яке міститься в дільниці Татари. На його місці тепер розташовано сквер і спортивний стадіон.

У Львові процес увічнення розпочався у 1993 р., коли за мостом (колишня брама гетто) на вул. Пелтевній встановили пам'ятник, що увіковічує жертви гетто. Його поставили з ініціативи колишніх вцілілих єврейських мешканців Львова та родичів тих, що загинули, прізвища яких на ньому розміщено. З'явилися пам'ятні таблиці у місцях, де були синагоги. Таблиці було встановлено за рахунок колишніх єврейських мешканців Львова, які сьогодні проживають за кордоном¹⁸. Також з'явився пам'ятний камінь на вул. Янівській, про який вже йшлося, а також пам'ятна таблиця, що увіковічує депортацію євреїв зі Львова і Галичини до табору знищення у Белжеці, встановлена на будинку Клепарівського вокзалу (недалеко від нього був розташований львівський Umschlagplatz).

У Белжеці, який є найбільшим кладовищем люблінських і львівських євреїв, перший пам'ятник встановили у 1963 р., тобто через двадцять років після ліквідації табору. До 80-их років ХХ ст. тут не було жодної інформації про те, що 99% жертв табору становили євреї, переважно польські громадяни, а сам табір був зруйнований і забутий. З 2004 р. тут є новий пам'ятник і музей, в якому спеціальне місце, присвячене винищеним під час війни люблінським і львівським євреям. Багато мешканців Белжеця і його околиць не усвідомлюють того, що музей увіковічує частину історії Польщі, а не тільки трагічну долю єврейської частини її суспільства. На жаль, така ситуація склалася не тільки в цьому місці...

---

¹⁷ У 1993 р. територія колишнього Umschlagplatz (поблизу вул. Туристичної), на місці якого після війни був м'ясокомбінат, була дещо впорядкована, а представники Варшавської єврейської общини встановили там скромну пам'ятну таблицю, натомість з полотна збудували символічний пам'ятник. Щоб потрапити туди, завжди була потрібна згода дирекції комбінату, а потім ліквідатора цього підприємства, незважаючи на те, що закон „Про місця пам'яті” гарантує їх вільне відвідання. У 2005 р. розпочалася дискусія про долю цього місця. Воно мало бути впорядковане, йшлося навіть про новий спосіб увічнення. На жаль, ця територія перейшла в приватні руки і новий власник, незважаючи на документацію, а також на свідчення довоєнних мешканців Любліна, які ще живуть, піддав сумніву історичний характер цього місця.

¹⁸ Місце, де була колишня синагога Темпель, увіковічено за ініціативою Олександра Сарела (Чобана) з Ізраїля, колишнього мешканця Львова. Його батько був відомим львівським адвокатом і загинув у таборі знищення у Белжеці, діда вбили під час погрому у 1941 р. у Львові. Сам Сарел разом з сестрою пережив Голокост, ховаючись в околицях Львова. Разом з групою колишніх мешканців Львова, які проживають нині в Ізраїлі, встановив ще кілька інших таблиць, які увіковічують львівських євреїв, у тім числі на Клепарівському вокзалі, з якого у 1942 р. відходив транспорт до Белжеця. Інформація на підставі інтерв'ю, проведеного у жовтні 2006 р. з Вікторією Венедиктовою.

*** Переклад з польської Наталія Янішевська.

Образне зображення пам'яті – Голокост у музеях

„Пам'ять – це здатність викликати і представляти інформацію з минулого”¹. Однак з часом спогади змінюються. Зазвичай їх коригують так, щоб підходили до новостворених обставин². Окрім індивідуальних спогадів, існує річ, яка називається колективною пам'яттю. Деякі дослідники вважають, що вона – аісторична і навіть антиісторична. Розуміння питання історичним способом означає усвідомлення його комплексності, уміння стежити за такою подією або явищем з багатьох перспектив, акцептувати неоднозначність (у тім числі моральну неоднозначність). На відміну від історичного розумування колективна пам'ять³ спрощує події, дивлячись на них з однієї - ангажованої - перспективи, не толерує неоднозначності, редукує явища до міфічних архетипів. Як говорила Ева Доманська, постмодернізм визнав пам'ять „оздоровлюючим ліком і інструментом покути” та „визволення” груп, які історія позбавила права голосу. Історію представлено тут як інструмент натиску, що ідентифікується з модернізмом, державою, імперіалізмом, сцієнтизмом і антропоцентризмом⁴. Якщо йдеться про нацистський геноцид, то ми маємо справу з явищем, яке Маріанна Гірш назвала „пост-пам'яттю”, а Джеймс Е. Юнг - „пам'яттю пам'яті свідків”, що формує „замінник минулого”. Післявоєнні покоління знають не самі події, а скоріше численні історичні оповідання, повісті та поетичні твори, фотографії, фільми та свідчення, записані на відеострічках. З погляду етичного виміру ці покоління вважають, що використання Голокосту для творення різних форм розваги, наприклад, коміксів або комедійних фільмів, які на ньому ґрунтуються, є не рефлексією над цим злочином, а його продовженням. З погляду історичного виміру – що пошук естетичних, релігійних або політичних зв'язків між Голокостом і покутою може в головах вбивців виправдовувати терор⁵.

---

* Ад'юнкт Відділення культури і історії євреїв Університету ім. М. Кюрі-Склодовської; займається проблематикою представлення Голокосту в історіографії, літературі, кінематографії та в музеях; автор багатьох публікацій, у тім числі книги *Holocaust. Problemy przedstawiania* (2005) та перекладу дослідження Береля Ланга *Nazistowskie ludobojstwo. Akt i idea* (2006).

¹ KAVANAGH G.: *Making Histories, Making Memories*. [в:] *Making Histories in Museum*. ред. Kavanagh G., London – New York 1999, с. 7.

² Пор. THELEN D.: *Memory and American History*, „Journal of American History” 1989, № 75, цит. за: Kavanagh G., цит. ст. с. 8.

³ Концепції „колективної пам'яті” Моріса Хальбвакса наведені за: NOVICK P.: *The Holocaust in American Life*, Boston – New York 1999, с. 3-4.

⁴ Пор. *Pamięć, etyka i historia*. Domańska E. ред., Poznań 2002, с.16.

⁵ Пор. YOUNG J. E.: *At Memory's Edge. After – Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. New Haven – London 2000, с. 2.

Зміна парадигмату увічнення і представлення минулого, яка відбувається сьогодні, ставить нові завдання перед музеями і місцями пам'яті. Музеї (і створювані в них історії) – це один із способів, в яких людина ставиться до питань і ідей, пов'язаних з нею самою і її минулим. Виставки не стільки пояснюють минулу дійсність, скільки інтерпретують її у контексті сучасного суспільного й індивідуального досвіду автора експозиції. Минуле, представлене у музеях, це фактично не те, що сталося, не правда про минуле, а тільки концепція, неосягальна в дійсності, щось, що Каніццо назвав „досягнутий дійсністю”⁶. Воно скоріше є продуктом сьогодення, відображає сучасні засновки і погляди творця показу. Пьотр Унгер пише:

“Основний засіб переказу інформації, який застосовують усі музеї – це експонат, тобто пам'ятник або документ, пов'язаний з конкретною діяльністю людини в минулому. Однак інформаційну роль відіграють не окремі предмети, які є в музейних залах, а відповідні їхні групи, створені згідно з визначеним принципом і відповідно до заздалегідь окресленої основної ідеї, тобто музейна експозиція. Така експозиція складається не тільки з самих експонатів, систематизованих у групи, а також з архітектурно-художнього ансамблю та багатьох допоміжних матеріалів, таких як карти, плани, діаграми, пояснювальні тексти і т.д. Завдяки усім цим елементам експозиція стає певною формою історичного оповідання” [...]⁷.

Отже, роль творця експозиції є надзвичайно важливою, а представлені в музеях історії повинні зміцнювати або легітимізувати домінуючі суспільні та політичні норми сьогодення⁸. Треба визнати, що представлена у музеї історія розповідає так само про минуле, як і про сучасність, як про те, що люди знають, так і про те, що вони чують, про факти, але також про реакцію і відповіді на них⁹. Саме тут, у музеї, офіційні та формальні версії минулого, названі історією – про які розповідає експозиція – зустрічаються з індивідуальним досвідом, який називають пам'яттю, носіями якої є самі відвідувачі¹⁰.

Основою публічної історичної презентації є окреслена стратегія інтерпретації, необхідна для створення певної візії минулого, яка є результатом компромісу, досягнутого між трьома суб'єктами, які беруть участь у цьому заході – тобто, його дійсний творець (історик, дизайнер), спонсор і відвідувач. Першому треба врахувати, з одного боку, вимоги спонсора (приватного або державного), з іншого – потреби відвідувачів. Тиск з обох боків обмежує свободу діяльності. Спонсори часто мають домінуючий вплив на інтерпретацію з політичної перспективи, вплив, який схильний скоріше містифікувати, ніж пояснювати зв'язки між минулим і сьогоденням, зберігати, а не порушувати діючий статус кво. Публіка також є активною стороною (навіть якщо менш безпосередньо). Більшість публічних історичних презентацій „виготовляється” на ринок як товар, а їхні „клієнти” мають свої переконання

⁶ CANIZZO J.: *How Sweet It Is. Cultural Politics in Barbados*. „Muse” 1987, Winter. Цит. за: KAVANAGH G., цит. ст. с. 6.

⁷ UNGER P.: *Muzea w nauczaniu historii*. Warszawa 1988, с. 17.

⁸ Пор. SHANKS M., TILLEY C.: *Re-Constructing Archaeology. Theory and Practice*, London 1992. Цит. за: OWEN J.: *Making Histories from Archaeology*. [в:] *Making Histories in Museums*. с. 203.

⁹ KAVANAGH G.: Preface. [в:] *Making Histories in Museums*. с. XII – XIII.

¹⁰ Пор. KAVANAGH G. цит. ст. с. 1.

і очікують підтвердження. Творці, які хочуть змінити думку публіки з якогось питання, повинні поставити на інноваційність¹¹. Чим більше особистих і емоційних зв'язків відвідувача з цією темою, тим більша сила ідентифікації, яку можна використати для створення драматичного і повного значення експозиції. З іншого боку, якщо занадто розраховувати на емоції відвідувачів, це може ускладнити досягнення певних цілей та обмежити відкритість відвідувачів на нові історичні інтерпретації¹². Єдиним виходом була б цілковита відмова від розподілу: активний надавець – пасивний отримувач і створення активного процесу інтерпретації.

Як уважає Шелдон Анніс, музей повинен втілювати три форми символічного простору. Передусім відповідати формальним вимогам в інтелектуальному сенсі, що означає, що експозиція повинна досліджуватися, аналізуватися та служити цілям розвитку. Це так званий когнітивний простір (*cognitive space*), який повинен містити багаті доказові матеріали, цікаві інтерпретації (повна сума багатьох рівнів розуміння і остаточний продукт багатьох невидимих рук). Цей простір – це домінуюча і найбільш видима частина історії у музеї. Він є найбільш очевидним елементом музейного простору. Інший вид – це суспільний простір (*social space*), в який відвідувачі включаються незалежно від природи експозиції. Акт, в якому вони беруть співучасть, поліпшує суспільні зв'язки, які формуються протягом життя. Частина з них створюється шляхом передачі досвіду, пов'язаного з відвідуванням музею (особливо зумовлені ним колективними спогадами). Він може відповідати або суперечити пропонованій експозицією візії минулого або, остаточно – бути тільки незначно пов'язаним з темою виставки. Однак головним приводом, з якого музей може бути потужним стимулом для пам'яті людей, це – простір, названий Аннісом, простором мрій (*dream space*), який дає змогу збудити творче побічне мислення, фантазію, та може, відкрити хвіртку для давно похованих рефлексій і почуттів. Під час відвідання музею людські тіла й уми проходять через ці три простори¹³.

Музеї, утворені на території колишніх концентраційних таборів і таборів винищення – це особливі місця. Їх часто називають історичними музеями нового типу, оскільки – як пише Томас Кранц – проблематика, якою вони займаються, належить не тільки до історії, але також до інших сфер, таких як соціологія, суспільна психологія і антропологія. Крім моральних та історичних зобов'язань, які музеї мають в стосунку до жертв і врятованих, на них лежить відповідальність за форму свідомості та історичної пам'яті сучасних поколінь¹⁴. Кранц стверджує, що:

---

¹¹ Пор. WALLACE M.: *The Politics of Public History*. [в:] WALSH K.: *The Representation of the Past. Museums and Heritage in the Post-Modern World*. London – New York 1992, с. 42-43.

¹² FRISCH M. H., PITCAITHLEY D.: Audience Expectations as Resource and Challenge. Ellis Island as Case Study [в:] *Past Meets Present. Essays about Historic Interpretation and Public Audiences*. Blatti J., Washington D.C. ред., 1987, с. 157-158.

¹³ Пор. ANNIS S.: *The Museum as a staging ground for symbolic action*, „*Museum*” 1987, № 151. Цит. за: KAVANAGH G., цит. ст. С. 3- 4.

¹⁴ Пор. KRANZ T.: *Edukacja historyczna w miejscach pamięci. Zarys problematyk*. Lublin 2002, с. 38-39.

„[...] [вони] є багатофункційними та багатовимірними установами. Тому що виконують функцію носіїв минулого, компонентів культури пам'яті, суб'єктів історичної комунікації та засобів суспільного впливу. З погляду матеріальної культури це – могильники, релікти і пам'ятники. Вони діють на пізнавальну і на емоціональну сфери”¹⁵.

Юнг вважав, що, на відміну від монументів, розташованих далеко від місць знищення, те, що залишилось від таборів смерті і концентраційних таборів, здається, нівелює різницю між ними самими і тим, що вони мають увічнювати. В цій „риториці руїн” такі місця не стільки показують минулі події, скільки підказують, що вони є частиною тих подій¹⁶. Кранц називав це мостом між минулим і сьогоденням, а також зауважив особливу атмосферу цих місць і величезну силу, „яка криється в збережених реліктах, еманує в момент зустрічі з ними, міцно детермінуючи сприйняття і переживання минулого”¹⁷. Однак в такому розумінні місць пам'яті криється небезпека їх надмірної метафоризації – коли частина сприймається як цілість. Аледіа Ассман вважає, що стосунки між історією і сучасністю не ґрунтуються тут на безперервності:

„У місці пам'яті окреслена історія не пішла далі, а була більше або менше нагло перервана. Перервана історія матеріалізується в руїнах і реліктах, які вирізняються з оточення як залишки чогось чужого. Те, що було перерване, застигло в залишках і не має зв'язку з місцевим життям сьогоденності, яке не тільки пішло далі, але пішло, не звертаючи уваги – цілком або частково – на ці залишки”¹⁸.

У музеях, створених на території колишніх концентраційних таборів і таборів знищення, головний елемент наративної матриці – це сама територія, а також матеріальні залишки, які є там, такі як: огорожі з колючого дроту, сторожеві вишки, бараки, господарські й адміністративні будинки, крематорії, газові камери. Ірена Гжесюк-Ольшевська стверджує:

„В такому засновку мартирологічного пам'ятника „оглядач не є тільки пасивним отримувачем, він втягується в паратеатральну просторову композицію, стає співактором, який переживає те, що його змушує переживати автор – режисер цього особливого спектаклю”¹⁹.

Табори смерті під час війни і знищення людей (тобто місця і події) були міцно пов'язані між собою – становили якби одну категорію. Разом з минаючим часом міс-

¹⁵ Там само. С. 38. Культура пам'яті – на думку цього дослідника – „розуміється [...] найчастіше як загал повсюдно акцептованих звичаїв, знаків і понять, що належать до спілкування з минулим, а у більш широкому розумінні – процесу історичної комунікації. Культура пам'яті відображає історичні пререференції цієї спільноти та її уявлення про власну історію, створюючи разом з іншими формами пам'яті, у тім числі передусім історичною наукою, визначений репертуар форм і змістів, за допомогою якого виражається ставлення до минулого і проявлюваний спосіб його переживання”. Там само. С. 19.

¹⁶ Пор. YOUNG J. E.: *The Texture of Memory. Holocaust Memorial and Meaning*. New Haven – London 1993, с. 120-121.

¹⁷ KRANZ T., цит. тв. с. 40.Z

¹⁸ ASSMANN A.: *Erinnerungsorte und Gedächtnislandschaften*. [в:] *Erlebnis – Gedächtnis – Sinn. Authentische und konstruierte Erinnerung*. Loewy H., Moltmann B. ред., Frankfurt/Main 1996, цит. за: KRANZ T., цит. тв. с. 40.

¹⁹ GRZESIUK-OLSZEWSKA I.: *Polska rzeźba pomnikowa w latach 1945-1995*, Warszawa 1995, цит. за: KRANZ T., цит. тв. с. 41.

ця і події поступово відділялись. Місця, хоч німі, залишилися завжди присутніми, реальними у своїй фізичності. Події, здається, щораз більше належать до іншого світу. Тільки свідомий акт пам'яті може знову поєднати їх з місцем, де вони відбулися. Однак і місця винищення самі собою позбавлені того, що П'єр Нора назвав „волею пам'ятати”²⁰. Це означає, що без цієї волі вони є тільки фрагментом краєвиду, позбавленим значення та рангу. Коли пам'ять про людей редукується до шматків речей, які їм належали, безповоротно втрачаються спогади про їхнє життя, сім'ї, зв'язки, освіту, традиції, спільноту, яку вони творили.

Додатковою проблемою є прогресуюче обмеження дійсних місць пам'яті до туристичних об'єктів, які створюються селективно, що часто передбачає деструкцію цих місць і тривіалізацію пов'язаного з ними минулого. На думку Тіма Коля, з таким обмеженням маємо справу у випадку колишнього нацистського табору Аушвіц-Біркенау поблизу польського міста Освенцім, де створено туристичний центр, який він назвав „Міфічним Аушвіцем”. Під час війни до комплексу Аушвіц входили близько 40 підтаборів та три головні табори (Аушвіц-1, Аушвіц-2 (Біркенау) і Аушвіц-3 (Моновіц), які відрізнялися розміром і функціями. Міфічний Аушвіц – це цілість, яка запозичила елементи усіх історичних таборів, особливо Аушвіц-1 і Аушвіц-2, створюючи певну уявну дійсність. Аушвіц-1 – сьогодні це місце відвідують туристи – під час війни була в'язниця і адміністративний центр усієї мережі підтаборів. Тут були ув'язнені передусім представники польської інтелектуальної еліти та політичні в'язні, а також радянські військовополонені. В Аушвіці-2 головно знищували євреїв і циган, Аушвіц-3 – це табір примусової роботи, який працював на німецький хімічний концерн IG Farben. Міфічний Аушвіц стирає або легковажить ці географічні та функціональні різниці²¹. В результаті стираються також різниці між в'язнями, відбувається так звана гомогенізація в'язнів і творення єдиного в'язня Аушвіцу²². Створений для туристів Аушвіц надалі викликає контрверсії щодо єврейськості або польськості табору. (Дехто наголошує, що треба провести виразний поділ на польський Аушвіц-1 і єврейський Аушвіц-2, але це може призвести до виключення інших жертв, наприклад, циган). Так чи інакше, повернення до історичної та географічної складності комплексу Аушвіцу і відмова від міфічного Аушвіцу, поминаючи інші пов'язані з пам'яттю аспекти, видається єдиним способом вирішення нинішніх конфліктів, а також спростування брехливих стверджувальних ревізіоністів, наприклад, про газові камери і крематорій в Аушвіці-1²³. Відвідування „Аушвіц-Ланду” нагадує типову краєзнавчу мандрівку, під час якої турист переходить залежно від того, де знаходиться, „від одного пам'ятника костельної архітектури до наступного або – у музеї – від однієї вітрини виставки до наступної, або від картини до картини або – на вулиці – від славнозвісної площі до історичного фонтану, заледве гляне на

²⁰ NORRA P.: *Between Memory and History: Les Lieux de mémoire*, “Representations” 1989, № 26. Цит. за: YOUNG J. E., цит. тв. с. 119.

²¹ COLE T.: *Selling the Holocaust. From Auschwitz to Schindler. How History Is Bought, Packaged and Sold*, New York 1999, с. 105-106.

²² Загальна кількість жертв комплексу Аушвіц: 960 000 євреїв, 70-75 000 поляків, 21 000 циган, 15 000 радянських військовополонених і 10-15 000 інших. Там само. С. 107.

²³ Там само. с. 109.

виставку або монумент: його увага концентрується головно на читанні путівника, пояснюючих та увічнюючих написів і слуханні записаної касети. Тут найважливішим є те, що йому говорять, що він бачить у цей момент”²⁴.

У Музеї Голокосту у Вашингтоні натрапляємо на іншу ситуацію. Аушвіц, представлений у цьому музеї, це передусім *simulacrum* - дійсність не стільки фальшива (як говорить Омер Бартов²⁵), скільки заступлена знаками дійсності²⁶. Творці виставки сформували „світ концентраційних таборів”, застосувавши автентичні артефакти і копії предметів, які походять з автентичних таборів Аушвіц-1 і Аушвіц-2, розставляючи їх так, щоб вони відповідали їхній візії (наприклад, минаємо позичений з Треблінки вагон, яким перевозили євреїв, потім проходимо через браму з написом *Arbeit macht frei* (Робота робить вільними) – таку, як в Аушвіці-1, та прямуємо до реконструкції дерев’яних бараків з Аушвіцу-2, потім оглядаємо газову камеру з Аушвіцу-1, натомість крематорій – це копія крематорію з табору Маутхаузен). Поручуючи різниці між правдою і фальшем, між дійсним і уявним, створено симуляцію²⁷, яка має ознайомити відвідувачів з досвідом Винищення. Один з дизайнерів експозиції, Ральф Аппельбаум, сказав:

„[...] ми зрозуміли таке: якщо змусити людей перейти з нормального життя, яке вони ведуть, до гетто, з гетто до поїздів, з поїздів до таборів, на території таборів відповідними шляхами – аж до самого кінця [...], якщо відвідувачі зможуть відбутися такою самою подорож, вони зрозуміють історію, тому що переживуть її”²⁸.

Леон Вейсберг своїм ствердженням пішов ще далі: „За допомогою уряду Сполучених Штатів і Ради Музею Голокосту Аушвіц приходить до тебе”²⁹. Подорож, звичайно, нереальна, ми відвідуємо віртуальний світ табору, який в такій формі ніколи не існував, і навіть на мить не забуваємо, що перебуваємо у музеї, так що не проходимо шляхом, яким проходили люди, засуджені на ліквідацію, а тільки відбуваємо подорож, так як десятки тисяч туристів.

В історичних музеях – до таких належать також музеї Голокосту – натрапляємо на нарративні виставки: перед очима відвідувачів розгортається оповідання про Голокост. Треба пам’ятати про небезпеку, яка виникає при конструюванні таких лінійних нарацій. Йдеться про закінчення історії – у Музеї Голокосту це визволення таборів і виїзд врятованих до Сполучених Штатів, де вони розпочали нове життя, в музеї *Yad Vashem* – відродження держави Ізраїль. Таке закінчення оповідання має свої наслідки – замість того, щоб розкрити складність явища і його безсенсовність, його представляють як зрозуміле, особливо зрозуміле в рамках таких понять, як

²⁴ HORNE D.: *The Great Museum. The Re-Presentation of History*. London - Sydney 1984, с. 10.

²⁵ BARTOV O.: *Murder In Our Midst. The Holocaust, Industrial Killing and Representation*. New York – Oxford 1996, с. 182.

²⁶ Пор. BAUDRILLARD J.: *Symulakry i symulacja*. Przeł. Królak S., Warszawa 2005, с. 7.

²⁷ Там само, с. 8.

²⁸ Цит. за: COLE T., цит. тв. с. 161.

²⁹ WEISSBERG L.: *Memory Confined*. „Documents” 1994, № 4 (Spring), стор.88. Цит. за: COLE T., цит. тв. с. 161.

„відродження” чи „визволення”. Якимось чином Голокост представляється як засіб для досягнення мети, а не мета сама в собі.

Багато досліджень над музеями базується на обґрунтованих, але часто неперевірених висновках. До них треба віднести переконання, що музей – це нейтральний простір, який не містить нічого, крім змісту написів і мовчазного, але однозначного послання, який плине з об’єктів, що „говорять самі за себе”. Це належить також до таких травматичних подій, як Голокост.

*** Переклад з польської Наталія Янішевська.

Марта Грудзинська*

Як говорити про знищення єврейських дітей з Любліна? Вибрані просвітні міроприємства Осередку „Гродська брама – Театр НН” і Державного музею „Майданек”

Подати історію якогось місця молодим людям так, щоб викликати в них співпереживання і побудити громадянську відвагу, а водночас не трактувати минулого інструментально – це важке завдання. Не виключено, що це взагалі неможливе, якщо йдеться про місця пам'яті. Незважаючи на це, педагогічна праця в такому місці полягає власне на переказуванні знання про його історію.

Беата Брайтер¹

Розглядаючи історію люблінських євреїв, ми можемо назвати місцем пам'яті не тільки територію колишнього концентраційного табору Майданек (сьогодні Державний музей „Майданек”), але також Підзамче, де перед Другою світовою війною була єврейська дільниця, а під час війни – перше гетто, або Татарський Майдан, де засновано друге гетто (так зване часткове гетто).

Працюючи з молоддю, ми не тільки передаємо їй знання про історію цих місць, але на прикладі конкретних біографій навчаємо про те, як виглядало життя у довоєнному Любліні і як відбувалось знищення тамтешніх євреїв. Щороку стають перед нами нові групи учнів з усього Люблінського регіону, які зазвичай не знають історії місць, з яких вони походять, а про євреїв мають мінімальні відомості, переповнені стереотипами. Ми усвідомлюємо, що з кожним днем збільшується часова дистанція, яка віддаляє їх від тих подій, які відбувалися понад 60 років тому, і те, що вчителі намагаються розповісти їм про ці події – для молоді є абстракцією. Можна виділити кілька причин такого становища: учні не мали і не мають контактів з євреями, не знають їхньої історії та традицій, вимирає покоління свідків, у суспільстві надалі побутують стереотипи, упередження і антисемітизм. Усвідомлення цих труднощів і педагогічна місія – це визнання для таких установ, як Осередок „Гродська брама – Театр НН” (який пропагує знання про євреїв і Голокост, між іншим, шляхом проведення просвітньо-художніх заходів), а також Державний музей „Майданек”

---

* Докторант Інституту історії ЛКУ; працівник Державного музею „Майданек”; у 2001-2004 роках координатор програми „Мовлена історія – регіон” та освітнього проекту „Буквар” – життя дітей у таборі Майданек”.

¹ BRAITER B.: Miejsca pamięci jako miejsca wspólnej nauki. [в:] *Pamięć i upamiętnianie. O znaczeniu edukacji historyczno-politycznej w polsko-niemieckiej wymianie młodzieży. Materiały z konferencji w Berlinie, 6-8.10.2000.* Dethlefsen K. ред., Poczdam-Warszawa 2003, с. 187.

(в якому проводяться навчально-дидактичні заходи)². Звичайно праця з молоддю в осередку та в Музеї відбувається в рамках позашкільних занять і часто не співвідноситься з навчальною програмою. Тут наведено приклади тільки деяких заходів, які проводять ці дві установи в пам'ять Голокосту.

1. „Листи в гетто”

Осередок циклічно реалізує цей проект, починаючи з 2001 р. Цей захід розрахований передусім на учнів люблінських шкіл. Головна його мета – вшанування пам'яті єврейських мешканців довоєнного Любліна. Молодь щороку висилає листи до конкретних померлих осіб, на їхні неіснуючі сьогодні адреси. Адресовані листи повертаються до їхніх надавачів з помітками типу: „Адресат невідомий”, „Немає такої адреси”, „Вулиця невідома”. Найчастіше ці акції супроводжують підготовлені раніше художньо-просвітні проекти, в яких молодь бере участь, зустрічами зі свідками, семінарами для вчителів або демонстраціями фільмів і записів, присвячених історії люблінських євреїв³.

2. „Листи до Геня”

У середині березня 2005 р., коли відзначали річницю ліквідації гетто на Підзамчі, молодь висилала листи до Гені Житомирського, який дитиною потрапив у табір Майданек. Перед акцією проводили заняття, на яких учні знайомилися з короткою біографією хлопця, ілюстровані фотографіями (Геня народився 1932 р. у Любліні, був сином Самуеля і Сари Оксманів. Перед війною він ходив у дитячий садок, а у 1939 р. повинен був піти до школи. Під час війни, коли було утворено гетто, він мешкав разом з сім'єю спочатку на вул. Ковальській, а з 1942 р. - у новому гетто на Татарському Майдані. 9 листопада 1942 р., під час остаточної ліквідації цього гетто, близько 3000 осіб перевезли в Майданек. Люди, які не могли працювати, були убиті в газових камерах. Геня, ймовірно, загинув так⁴).

У рамках „Дня Пам'яті про Голокост і протидії злочинам проти людства”, який відзначали у квітні 2006 р., проект „Листи до Геня” супроводжували лозунгом: „Доля дитини в часи Голокосту – допомога справедливих серед народів світу”. Координатори проекту провели анімацію зустрічі груп молоді з особою, нагородженою медаллю „Справедливий серед народів світу” та з особою, яка вижила у часи Голокосту. Потім молодь писала листи до них і до Геня. 19 квітня 2006 р. у 17.00 перед входом до Банку ПКО на Краківському Передмісті, 64, у місці, де ще перед війною було зроблено

---

² Поп. [online:] http://www.tnn.pl/k_20_m_3.html; www.tnn.pl/k_5_m_3.html та.; www.majdanek.pl/articles.php?acid=4&mref=4.

³ Поп. KRYCZKA I.: *Adresat nieznanu*. „Obyczaje” 2004, № 16. С.18; додаткова інформація про проект: [online:] http://wtl.tnn.lublin.pl/listy/2005/komentarz_lg.htm.

⁴ Поп. [online:] <http://tnn.pl/henio/main.php>.

останню фотографію хлопця, Театр НН встановив поштову скриньку, в яку адресанти кидали ці листи. Ця акція супроводжувалася відвідуванням місць, пов'язаних з життям Геня – рідного дому на вул. Шевській, 3 і дому на вул. Ковальській, 11. Прогулянка закінчилася біля остатнього збереженого до сьогодні вуличного ліхтаря єврейського міста на вул. Підвалля.

3. „Буквар – життя дітей у таборі Майданек”

Про долю Геня Житомирського розповідає також виставка „Буквар – життя дітей у таборі Майданек” та освітня програма, яка її супроводжувала, реалізована з 2003 р. у Державному музеї „Майданек”⁵.

Виставка і програма не є присвячені тільки єврейським дітям, які перебували у таборі. Вони представляють також історію ув'язнених польських і білоруських дітей. На прикладі двох конкретних біографій - Геня, про якого я вже говорила, і Галини Біренбаум – 14-річної дівчинки з Варшавського гетто – показано, як виглядала доля єврейських дітей, депортованих у табір в рамках акції „Reinhardt” (акції знищення у Генеральному губернаторстві).

Відвідування експозиції супроводжується проведенням лекцій з учнями, присвячених порушенню прав дитини в часи окупації. Під час відвідання музею молоді дивиться фільми, присвячені темі табору, де розповідають про долі дітей в часи Другої світової війни, учні працюють з архівними документами, опрацьовують біографію, а зібрану інформацію демонструють в ході відвідування території табору. Перед ознайомленням з експозицією „Буквар” учасники занять частково вже знають історію дітей табору і можуть розповісти біографії головних героїв. Оглянувши виставку і вислухавши оповідання в'язнів, вони розмовляють з гідом про долю дітей і спільно створюють книжку-буквар, де біля кожної літери алфавіту наводять слова, які в них асоціюються з фізичними та психологічними аспектами життя в'язнів у таборі. Після проведення музейної лекції вчителів просять, щоб у школі вони ще раз поговорили з учнями про їхні спостереження під час відвідування Майданека та про те, щоб учні підготували рефлексії у довільній формі і передали в Музей. Ці праці дають вимірну оцінку наведених заходів.⁶ Як свідчить практика, в усіх письмових працях учні, крім того, що демонструють знання про історію дітей, ув'язнених у Майданеку, звертають також велику увагу на те, що відвідання території колишнього табору змінило спосіб їхнього бачення світу. Праці свідчать про те, що виставка допомагає молоді усвідомлювати вагомість толерантного ставлення до інших націй і віросповідань. Часто повторюється мотив рефлексії над становищем дитини і застереженням її прав у сучасному світі.

⁵ Додаткова інформація про проект: GRUDZIŃSKA M.: *Wystawa Elementarz*. „Pro Memoria” 2006, № 24, с. 79-83; [online:] <http://tnn.lublin.pl/elementarz/>.

⁶ Там само.

Представлені просвітні заходи демонструють, як можна розповідати молоді про Голокост. Вони поповнюють знання, почерпнуті учнями з книг, часто незрозумілі через велику кількість дат і цифр, які позбавлені індивідуальності і не вимагають активної позиції і авторефлексії.

*** Переклад з польської Наталія Янішевська.

Роль вулиці Цирулічої як історичного помосту між Любліном сьогоднішнім і колишнім

Єврейська дільниця, яка оточує замкове узвишся і тягнеться на північ від Старого міста, була невід'ємною складовою частиною давнього Любліна, а специфіка тутешніх євреїв, їхніх осель і магазинчиків, святинь і шкіл протягом століть співтворила його тотожність. Вона надавала місту своєрідний колорит та, незважаючи на несумнівне існування внутрішніх протиріч, протягом століть створювала корисний для міста симбіоз.

Цей краєвид, що повільно формувався протягом багатьох століть, враз перестав існувати в результаті реалізації злочинного плану загарбника. Було прийнято рішення стерти його з карти та зі сторінок історії, ліквідуючи спочатку місцеве населення, а потім зрівнюючи з землею вулиці. Трохи пізніше, вже після війни, на місці знесеної дільниці виникла цілком нова просторова система.

Сьогоднішня Замкова площа і кам'яниці, які її увінчують, допомогли мешканцям міста забути, що ще півстоліття тому у цьому місці проходила вулиця Широка – найстарша і найважливіша у місті, а також, що автомобілі, які мчать по Алеї Тисячоліття в напрямі Хелму і Замостя, минаючи Замок, несвідомо перетинають пункт, де колись стояла найстарша і найбільша люблінська синагога. Звичайно, встановлено меморіальні таблиці, що увіковічують ці місця, але треба добре розглядатися, щоб зауважити їх.

Більшу частину єврейської дільниці зрівняли з землею, а пам'ять про неї була сильно пригашена. Однак до сьогодні існує певний малий її фрагмент, який складається з кількох вулиць. Одна з них – це вулиця Цируліча, розташована паралельно до Ковальської. Перед війною вона тяглася від вул. Любартовської аж до вул. Надставної, а більш-менш посередині її перетинала вул. Фурманська. Сьогодні Надставної вже немає, а сучасна вулиця Цируліча закінчується на вул. Фурманській і є дуже короткою, на ній стоїть кілька старенних кам'яниць.

Це непоказне місце дуже важливе з історичного погляду з кількох суттєвих приводів. Як вулиця, з якої збереглася тільки частина, вона є символічним помостом між Любліном сьогоднішнім і Любліном давнім. Вона має шанс стати суттєвим каналом, що спрощує трансмісію з історією, а особливої уваги вона заслугоує у зв'язку з багатою історією, задокументованою різними джерелами, які ще не були досліджені, опрацьовані й опубліковані. Серед них є архівні документи, та численні розповіді

---

* Історик-архівіст; співпрацівник Осередка „Гродська брама – Театр НН” у Любліні.

колишніх мешканців, які, зібрані та зіставлені відповідно, мають шанс заповнити багато білих плям.

Дуже цікавим і важливим джерелом ознайомлення з історією єврейської дільниці є документи, які збирала міська влада у період 1918-1955 років. Вони є у Люблінському державному архіві й охоплюють різноманітні питання, пов'язані з окремими нерухомостями, кам'яницями та їхніми мешканцями. Згадана вулиця Цируліча має багату документацію, яка дає змогу відважитись на реконструкцію її довоєнного вигляду. Варто зазначити, що хоч ця інформація багата і різноманітна, з багатьох поглядів вона некомплектна.

Найважливіші і найцікавіші дані щодо окремих нерухомостей у період міжвоєнного двадцятиріччя містяться в архівному відділі інспекції будівельного нагляду. Там є архітектурні плани (також ті проекти, реалізації яких перешкодив початок війни), які часто мають великий інтерес. Серед цих документів можна знайти фотографії будинків, інформацію про магазини, майстерні та їхніх власників. Завдяки цим документам можна довідатися, як виглядало тодішнє заселення кам'яниць, тому що серед них є різні заяви, клопотання, рішення і скарги – багате джерело інформації, у тім числі про події, а також про звичаї тодішніх мешканців. Вони мають вагому цінність, зокрема, якщо йдеться про знесене Єврейське місто, де тільки на підставі таких документів і збережених фотографій усних спогадів можна проводити історичну реконструкцію.

Зміст документації, яка стосується, наприклад, нерухомості на вул. Цирулічій, 1, дає змогу придивитися до цього місця та його мешканців. По-перше, можна довідатись, що на момент складення документів власниками будинку була сім'я Зильбербаумів. У цьому будинку провели електрику, газ, воду та каналізацію. Відомо, що там було 8 квартир, а загальна кількість кімнат – 21, де проживало 35 осіб (9 чоловіків, 12 жінок, 6 дітей до шести років та 8 дітей у віці від 7 до 18 років), усі єврейської національності. Знаходимо також інформацію про їхні професії: 1 купець або промисловець, 3 ремісники, 2 особи з „іншими”, неокресленими професіями та 2 особи без професії. Знаємо навіть, що усі мешканці користувалися одним туалетом на подвір'ї.

Крім того, в документації є багато фотографій та плани перебудови вітрин магазинів, які були розташовані на першому поверсі будинку. Відомо, кому вони належали, як виглядали всередині. Є низка різних заяв, клопотань, скарг і доносів.

Чергове важливе архівне джерело – домові книги. Вони містять переліки мешканців, складені поквартирно, хронологічно охоплюють період 1920-1955 років. Особливо цікавим є процес, який можна простежити у 1942-1955 роках, тобто в період, коли з єврейської дільниці були виселені її мешканці, а потім, коли з 1944 р. деякі врятовані почали знову там оселятись.

Треба також зауважити, що документи некомплектні. Щоправда, деякі будинки мають багату документацію, однак інші не мають її зовсім або вона у фрагментарному стані і немає змоги її відтворити. Багато інформації можна знайти випадково, переглядаючи документи інших архітектурних комплексів. Безцінними є, як вже згадувалося, різні спогади й оповідання, які разом з іншими документами, можуть уможливити спробу реконструкції цілості.

Згадувана вулиця Цируліча першою стала об'єктом досліджень у рамках реалізації проекту „Люблін – віртуальне місто”. Цей проект планує провести віртуальну реконструкцію давнішого Єврейського міста, а в подальшій перспективі – усього тодішнього Любліна. Він полягатиме на створенні бази даних, яка складатиметься з різної інформації, про яку вже йшлося, або надрукованої у пресі. Завдяки цьому кожний зацікавлений за посередництвом Інтернету зможе злаocalізувати конкретний будинок, а потім отримати відтворені дані про нього. Можна буде віртуально увійти до цього будинку, побачити, хто там проживав, у яких умовах, а також довідатися, якого вони були віку, професій, національностей або віросповідання. Можна буде оглянути фотографії будинків того періоду, карти, орієнтовні та будівельні плани. Можна буде побачити вивіски та вітрини тодішніх магазинчиків і майстерень. Зрештою, можна буде (на підставі збережених джерел) ознайомитись з деякими питаннями та проблемами тодішніх мешканців у контексті і на фоні місця, де вони жили.

*** Переклад з польської Наталія Янішевська.

Рудольф Мирський*

Трагедія Янівського концтабору у Львові: від замовчування Голокосту до його вивчення

У 1941-1944 рр. у Львові – місті з населенням 340 тис. осіб – фашистська окупаційна влада влаштувала три концтабори, в яких було знищено 500 тис. в'язнів. Найбільший з них – Цвангсарбайтеллагер – був розміщений у майстернях єврейського підприємця Штейнгауза на вул. Янівській, 134. Згодом цей концтабір почали називати Янівським табором смерті, а його існування пов'язане з винищенням понад 150 тис. євреїв, а також українців, поляків і людей інших національностей. Сюди фашисти звозили євреїв з усієї Галичини. Тому в мартирології єврейства Янівський концтабір є символом Голокосту галицького єврейства, яке було фізично знищено як етнокультурну спільноту.

У часи комуністичного режиму трагедію Янівського табору замовчували, на цьому місці створили тюрму, медвигверезник і продовольчу базу, а в “Долині смерті”, на місці масових розстрілів людей, – собачий розплідник і свинарник. Досі це місце належно не увіковічено.

У Львові треба створити меморіальний комплекс “Янівський табір” – цього висновку дотримується більшість єврейської та української громадськості у Львові. З метою виконання цієї програми у Львові був створений Міжнародний меморіальний фонд “Янівський табір” (перереєстрований у 2001 р. в Міжнародний Центр „Голокост” ім. д-ра А. Шварца), який разом з львівським Меморіалом у жовтні 1993 р. організував міжнародну зустріч і наукову конференцію, присвячену 50-річчю трагедії Янівського табору смерті. Головна мета зустрічі – увічнити пам'ять жертв фашистського геноциду, відновити історичну правду, очистити українсько-єврейські взаємини від бруду старих стереотипів і вивести їх на цивілізований рівень демократичного співжиття. Учасники зустрічі та конференції ухвалили таку декларацію.

“Уроки Голокосту в Янівському таборі – ще одне свідчення того, наскільки важливо своєчасно давати відсіч будь-яким проявам антисемітизму, українофобії та іншим шовіністичним акціям, які, на жаль, простежуються подекуди сьогодні...”

Ми, учасники конференції, розглядаємо єврейський народ як корінних жителів України, які мешкають на цій території разом з українцями впродовж сотень років. Вважаємо, що державні органи влади повинні піклуватись про пам'ятники єврейської культури та релігії як про загальнодержавне надбання культури України” (“Поклик сумління”, № 38, жовтень 1993 р.).

---

* Професор, директор Регіонального науково-освітнього Центру з вивчення проблем Голокосту при національному університеті „Львівська політехніка”, президент Міжнародного Центру „Голокост” ім. доктора Александра Шварца.

Однак проблема увіковічення пам'яті жертв Янівського концтабору досі не вирішена, незважаючи на те, що євреї Німеччини та колишні в'язні Янівського концтабору зібрали кошти на цей пам'ятник. Важко повірити, але, на жаль, у Галичині повторюється на регіональному рівні відома історія з пам'ятником жертвам трагедії Бабиного Яру, коли радянська влада, бажаючи замовчати та приховати Голокост, встановила загальний, "інтернаціональний" пам'ятник радянським людям, знищеним у Бабиному Яру 1941 р. Замовчування Голокосту у Львові відбувалось у вигляді відмови постійної депутатської комісії Львівської міськради дозволити встановити пам'ятний знак єврейським жертвам Янівського концтабору.

Лише після того, як Міжнародний меморіальний фонд "Янівський табір" оголосив про те, що є гроші, зібрані галицькими євреями за кордоном, на встановлення меморіального комплексу з двох пам'ятних знаків згідно з іудейською та християнською традиціями, позиція Львівської міськради дещо змінилась. Відповідний оргкомітет, створений для цієї справи, та нова львівська міська адміністрація прийняли розпорядження про спорудження пам'ятника жертвам Янівського концтабору. Це розпорядження Львівської міськради №1207 від 22 вересня 1994 р. про спорудження пам'ятника жертвам Янівського концтабору у Львові досі не реалізоване, хоч вже відбувся конкурс на кращий ескізний проект пам'ятника. Меморіал жертвам Янівського концтабору повинен бути символом трагедії Голокосту, увічнення якої може тільки об'єднувати, згуртовувати людей різних національностей і віросповідань, зміцнювати їхню міжнаціональну злагоду. Всі спроби замовчування Голокосту галицького єврейства в Янівському таборі смерті, на жаль, свідчать про живучість старих стереотипів, які сформувалися на рівні української самосвідомості в період фашистської окупації.

Можна сподіватись, що міжнародний Центр, а також створений у 2002 р. за його ініціативою і за сприяння Міністерства освіти України на базі Національного університету „Львівська політехніка” *Регіональний науково-освітній Центр з вивчення проблем Голокосту* будуть сприяти подоланню старих юдофобських стереотипів і формуванню нових духовних основ реальної міжетнічної толерантності, протидії неонацизму, націонал-екстремізму й ідеологічному тероризму.

Регіональний науково-освітній Центр у Львові – це перша в Україні державна освітня структура, яка практично запроваджує викладання проблем Голокосту у вищій школі Західноукраїнського регіону. Центр провів декілька науково-методичних семінарів з цієї проблематики для викладачів навчальних закладів регіону. Останній семінар був присвячений темі: „Міжнаціональна злагода: спільне минуле – спільне майбутнє. Викладання у вищій школі проблем Голокосту і трагедій етносів України”.

У зв'язку з 60-річчям ліквідації Янівського табору смерті 19 листопада 1943 р. за ініціативою міжнародного Центру „Голокост” у листопаді 2003 р. був проведений Міжнародний Форум „Виклик і уроки Голокосту”. В рамках цього Форуму відбулось:

- міжнародна наукова конференція: „Голокост в Україні в регіональному і загальнолюдському вимірі”;
- міжнародна зустріч в'язнів концтаборів, ґетто і Праведників Світу,

- відкриття експозиції „Історія і Голокост галицького єврейства”,
- мітинг-молебен присвячений Дню Пам’яті жертв Янівського табору смерті у Львові.

У рамках Міжнародної наукової конференції відбувся круглий стіл: „Ксенофобія, екстремізм і тероризм – загроза людству”, учасники якого зокрема зазначили, що Голокост і сьогодні нагадує про себе там, де відбувається зростання виявів неонацизму, тероризму, ксенофобії і антисемітизму. Щоб запобігати цим небезпечним тенденціям, потрібна консолідація демократичних і антифашистських сил у Західній і Східній Європі. На круглому столі проголосили звернення громадськості – до міського голови м. Львова з проханням визначити 19 листопада як День пам’яті жертв Янівського концтабору у Львові; звернення до президентів України, Польщі, Німеччини та Ізраїлю підтримати ініціативу стосовно спорудження меморіалу жертвам Янівського концтабору у Львові.

Практичним результатом Форуму стало створення при львівській Облдержадміністрації відповідного Оргкомітету зі спорудження меморіалу жертвам Янівського концтабору; кінологічний Центр УМВС, який був у „Долині смерті” з 1982 р., ліквідували за вказівкою відповідного департаменту МВС у 2004 р.

СУЧАСНІСТЬ

Славомир Яцек Журек*

Люблін – місце християнсько-єврейського діалогу

Люблін це місто виняткове та особливе для християнсько-єврейського діалогу. До часів Голокосту воно було територією багатокультурною, конгломератом двох окремих світів: верхнього християнського міста і нижнього – єврейського (границю визначала „Гродська-Брама”¹, яку перед війною називали Єврейською брамою). Ще до Другої світової війни відсоток євреїв у місті становив майже половину населення міста. До сьогоднішнього дня Люблін, з огляду на історичну присутність Єврейського університету, (Єшів Хахмей Люблін – Академія Мудреців Любліна), Великої Синагоги Махаршала, найстаршого в Польщі єврейського некрополя, а також цадика Якова Іцхака Хоровіца (Той, що бачить із Любліна) чи ректора люблінської єшиви Мейра Шапіри, функціонує в колективній пам’яті вибраного народу як легендарна столиця єврейської науки та культури в Центральній Європі, названа Єрусалимом Польського Королівства. Подібне значення як Люблін мало багато містечок розташованих у цьому районі, на люблінській землі. Достатньо пригадати такі місцевості: П’яски, Казимир над Віслою, Любартув, Коцк, чи Ізбіца, які з огляду на проживаючих в них натхненників хасидського руху, до нині є символом єврейської присутності в Європі. Сьогодні для нових поколінь Люблін та навколишня люблінська земля є передусім місцем вічного спочинку багатьох тисяч євреїв з території цілої Європи.

Відродження пам’яті про колись християнсько-єврейську люблінську землю – це обов’язок не тільки світських організацій та установ, але з огляду на тотожність самих віруючих християн також душпастирський обов’язок місцевої Церкви. Вже в 1881 р. священник Шимон Козейовські (адміністратор люблінської дієцезії) звернувся з пастирським листом до віруючих своєї Церкви, в якому нагадав, що треба “з пошаною ставитись до старозавітних євреїв”, „тому що ми народжені на цій землі, де живемо в доброзичливих відносинах, в злагоді та мирі. [...] Нагадуйте молоді, яка буває необачною та нерозважливою, застерігайте її, щоб не давалась обманюватися

---

* Професор Люблінського Католицького університету; керівник Кафедри Польсько-Єврейської Літератури в Інституті Польської Філології Люблінського Католицького університету; координатор Програми UE – Interreg IIIA/TACIS CBC (факультет гуманістичних наук Люблінського Католицького університету); автор багатьох наукових статей і монографій: „...lotny trud pólstnienia”. *O motywach judaistycznych w poezji Arnolda Słuckiego* (1999), *Synowie księżycy. Zapisy poetyckie Aleksandra Wata i Henryka Grynberga w świetle tradycji i teologii żydowskiej* (2004); член Комітету у справах Діалогу з іудаїзмом Ради Єпископату Польщі, Архідієцезіальної Екуменічної Ради, Польської Ради Християн і Євреїв.

¹ Brama Grodzka.

та спокушатися поганим намовам. Намагайтеся в злагоді добре жити на нашій землі, не розривайте відносин з євреями, які витворились в тисячолітній історії”².

Християнсько-єврейський діалог, який розпочався в повному обсязі в Римокатолицькій Церкві на основі постанов II Ватиканського Собору, є не тільки аспектом міжрелігійного діалогу, але визначає важливий внутрішньо-еклезіальний напрям для самої Церкви: „Єврейська релігія не є – як наголошував Іван Павло II – для нашої релігії зовнішньою дійсністю, але чимось внутрішнім”. Катехизм Католицької Церкви (ККЦ) рішуче стверджує, що „Церква є полем обробленим або „Божим полем” (1 Кор 3, 9). На цьому полі росте старе оливкове дерево, котрого святим коренем були старозавітні патріархи, і на цьому дереві відбулось і довершиться примирення євреїв та язичників (ККЦ 755). Цей документ підкреслює також, за автором Послання до Коринтян, що саме ми, християни, є дикою оливкою, котра „проти натури була прищеплена в благородне оливне дерево” – Ізраїль. Щоб остаточно прямо сказати: Церква „поглиблюючи свою тайну, відкриває свій зв’язок з єврейським народом, „до якого предків Господь Бог промовляв” (*Nostra aetate*, 4). На відміну від інших нехристиянських релігій, єврейська віра є вже відповіддю на Боже Об’явлення в Старому Завіті. Це до єврейського народу „належить синівство, і слава, і заповіді, і законодавство, і Богослужба, і обітници, що їхні й отці, і від них же тілом Христос” (Рим 9, 4-5), „Бо дари й покликання Божі невідмінні” (Рим 11, 29)” (ККЦ 839). Документи Церкви нагадують також про християнську літургію, яка виводиться з біблійного іудаїзму (ККЦ 1096). В цій літургії найпочесніше місце займає Євхаристія, яка є насамперед: „вершиною християнського життя” та пригаданням єврейських благословень, „які – особливо висловлювані під час їжі – прославляють Божі діла: створіння, спасіння та освячення” (ККЦ 1328).

Ведення християнсько-єврейського діалогу допомагає християнам зрозуміти, ким є їхній Спаситель Ісус Христос, який прийшов на той світ як „єврей, народжений з дочки Ізраїля” (ККЦ 422), „молодої єврейки з Назарету в Галілеї” (ККЦ 488), яка була одружена „з мужем, на ім’я йому Йосип, із дому Давидового” (Лк 1, 26). Катехизм Католицької Церкви, говорячи про Об’явлення Ісуса, наголошує водночас на Його обрізанні, а отже, інституціональний зв’язок з Мойсеєвим Законом, Синагогою та іудаїзмом, а також поклін трьох мудреців, які „шукають в Ізраїлі, в месіанському світлі зорі Давида Того, який буде Господом усіх народів. Їхнє прибуття означає, що язичники тільки тоді зможуть відкрити Ісуса і звеличувати Його, як Божого Сина та Спасителя світу, коли звернуться до євреїв і приймуть від них месіанську обіцянку, котра записана в Старому Завіті” (ККЦ 528). Варто пам’ятати, що Ісус в цілому своєму житті вів „єврейське релігійне життя згідно з Божим Законом” (ККЦ 531), а застосована в Його переказі віри „аргументація часто містилась в обсязі рабинської інтерпретації Закону” (ККЦ 581). Ісус ретельно дотримувався „закону, який ставився до чистоти їжі так важливої в щоденному житті євреїв”, а також шабашу (ККЦ 582). Жив у ритмі єврейського літургічного року, про що можемо знайти чимало

---

² Пор. більше на цю тему ZUREK S.J.: Kościoły i związki wyznaniowe na Lubelszczyźnie. [w:] *W służbie Ewangelii i człowiekowi. Archidiecezja Lubelska w latach 1992-2002*. Ks. Marianański J. ред., Lublin 2005, с. 839-858.

підтвержень на сторінках Євангелія. Щороку святкував також головне для іудаїзму свято Пасхи, додержуючись традиції седерового бенкету.

Властивий християнсько-єврейський діалог на інституційному рівні розпочався в Люблінській Архідієцезії в другій половині дев'яностих років ХХ ст. Його головним натхненником і модератором від самого початку був Люблінський Митрополит архієпископ Йозеф Жичинський. До найважливіших його ініціатив у цьому плані належить заснування Центру Католицько-Єврейського діалогу (в скороченні ЦКЄД) при Люблінському Архієпископстві, святкування Днів іудаїзму в люблінських парафіях, піднімання проблематики християнсько-єврейського діалогу під час Конгресу Християнської культури, а також проведення циклу літургичних зустрічей під заголовком „Молитовне оплакування євреїв”.

Центр Католицько-Єврейського діалогу при Люблінському Архієпископстві

6 травня 1999 р., за рішенням Люблінського Митрополита, було засновано в Любліні Центр Католицько-Єврейського діалогу, директором якого став священник проф. Кшиштоф Гуздзь (Люблінський Католицький університет), а з 2003 р. священник проф. Мар'ян Русецкі (віцедиректором є священник - Томаш Адамчик). Програму діяльності ЦКЄД опрацювала Консультаційна Рада, яку очолив священник проф. Ришард Рубінкевич (Люблінський Католицький університет). До складу увійшли Едвард Балявайдер (директор Державного Музею на Майданку), проф. Владислав Бартошевські (сенатор Польщі), с. Барбара Хирович (Люблінський Католицький університет), Чеслав Кулеша (Голова Головного Управління Товариства Піклування про Майданек), священник - Ромуальд Яків Векслер-Вашкінель (Люблінський Католицький університет) а також священник - Альфред Вежбіцкі (Люблінський Католицький університет). Місцезнаходженням Центру Католицько-Єврейського діалогу є Духовна Семінарія в Любліні на вул. Примаса Стефана Кардинала Вишинського, 6.

Головна мета існування ЦКЄД – розвиток співпраці католицьких та єврейських середовищ у дусі постанов II Ватиканського Собору (особливо декларації *Nostra aetate*), а також сприяння релігійних, культурних, освітніх та інших заходів, у тім числі наукових ініціатив, які зміцнюють спільноту молитви та рефлексії, а також сприяють братерському міжконфесійному діалогові.

ЦКЄД був співорганізатором від 2000 р. (15 березня) Маршу Молоді на місця депортації люблінських євреїв (люблінський Umschlagplatz) до концентраційного табору в Белжці, четвертих і наступних Днів іудаїзму, а також наукових і науково-популярних доповідей на тему християнсько-єврейського діалогу, в яких брали участь: Дебора Вейсман (Гебрайський університет), проф. Давид Новак (Університет у Торонто), священник проф. Ришард Рубінкевич (Люблінський Католицький університет), священник проф. Генрик Вітчик (Люблінський Католицький університет). ЦКЄД підтримує постійний зв'язок з багатьма єврейськими середовищами й організаціями у всьому світі.

День іудаїзму в Люблінській Архідієцезії

День іудаїзму в люблінській Церкві святкують з 1998 р. (тобто від початку його визначення). Першим місцем зустрічі стала Академічна Церква Люблінського Католицького університету, де відслужили Службу Божу за благополуччя єврейського народу, після закінчення літургії відбулась доповідь проф. Уршулі Шварц (Люблінський Католицький університет). Відзначення другої річниці Днів іудаїзму (1999) було також важливою подією на екуменічному рівні, тому що молитовне богослужіння відбулось в євангельсько-авгсбургському храмі Святої Трійці в Любліні. Під час зустрічі коментар до фрагментів Тори прочитав автор цієї статті. З 2000 року місцем січневих християнсько-єврейських зустрічей, якими щороку відзначаємо День іудаїзму, є Духовна Семінарія в Любліні. В 2000 році гостем люблінської Церкви була делегація Варшавської Єврейської Громади з тодішнім керівником Геленою Датнер. Під час молитовного богослужіння відбувся діалог на тему читання уривків з Тори (брали в ньому участь Датнер, а також священник Векслер-Вашкінель). Вчетверте День іудаїзму (2001) зосереджувався на роздумах над текстом Тори, а також на публічній дискусії „Асиміляційна культура євреїв” (було чотири особи, які вели дискусію, серед них представники єврейської сторони). У 2002 р. в Любліні відбулася п'ята, центральна річниця відзначення Днів іудаїзму, яка складалася з трьох частин. Спочатку, під час молитовного богослужіння в баракі номер 47 в Музеї на Майданку, спеціальну молитву, укладену євреями для увічнення жертв Голокосту, прочитав головний рабин Хайфи – Єшуф Коен. Католицьку частину богослужіння вів голова Ради Єпископату Польщі зі справ Релігійного діалогу архієпископ Станіслав Гондецькі. На спільну зустріч на Майданку прибув посол Ізраїля в Польщі проф. Шевах Вайс, а також рабини Майкел Шудріх і Йосип Кановські. Численно прибули також парламентарії, представники влади міста та мешканці Любліна. Після закінчення літургії відбулась дискусія „Богословський сенс жертви з Ісаака”, в якій взяли участь науковці з Польщі та Ізраїля. Урочистість закінчилась християнсько-єврейським біблійним богослужінням. В наступні роки Дні іудаїзму складались з двох частин – науково-популярної та молитовної.

Конгрес Християнської Культури частина I („Одна Земля – Два Храми” – 16.09.2000)

Під час Конгресу Християнської Культури в 2000 році відбулась символічна для християнсько-єврейського діалогу подія. Його ініціатором та організатором був Осередок „Brama Grodzka – Teatr NN” у Любліні. В місцях, де колись стояли два храми Любліна: синагога Махаршала – в районі єврейського нижнього міста (сьогодні на цьому місці - Алея Тисячоліття), та парафіяльна церква Св. Михайла – на території християнського верхнього міста (нині тут відкриті руїни фундаментів цієї будівлі на Площі біля парафіяльного костелу Placu po Farze) зібрались євреї та поляки (гості з Ізраїля та жителі Любліна). В місцях, де колись стояли сакральні об'єкти, молодь, яка стояла в колі з Рішон ЛеЗіон в Ізраїлі (в місці синагоги), і молодь Любліна (в місці

парафіяльного костелу) створила живі храми, сполучені двома рядами людей (довжиною приблизно 0,5 кілометра). Між ними були врятовані з Голокосту колишні мешканці Любліна, а також *Праведники Світу*. На площі біля римо-католицького костелу архієпископ Йозеф Жичинський передав глиняну миску з землею одному з *Праведників*, а той передав її наступному. З боку неіснуючої синагоги подавання миски з землею розпочав рабин Майкел Шудріх, який передав її одному з врятованих. Ці дії супроводжували спогади врятованих з Голокосту, і Праведників, які лунали з репродукторів. Біля Гродської брами землю з двох храмів змішав священник Ромуальд Яків Векслер-Вашкінель, після цього двоє підлітків (з Польщі та Ізраїля) посадили в цій землі два кущі виноградної лози, один з Любліна, другий з ізраїльського Рішон ЛеЗіон. Подія було актом пам'яті про Голокост, а також символом польсько-єврейського примирення та надії на краще майбутнє.

Конгрес Християнської Культури частина II („День П'яти Молитв” – 07. 11. 2000)

Важливою подією для екуменічного та міжрелігійного діалогу був День П'яти Молитв (який відбувся під час Конгресу Християнської Культури) – спільна молитва трьох духовних християнських віросповідувань (православного, католицького та лютеранського), а також двох релігій – іудаїзму (рабин) та ісламу (імам), та колишніх в'язнів концентраційного табору на Майданку і жителів Любліна. Відбулась вона на території Музею на Майданку. Цього самого дня почесне звання доктора *honoris causa* Люблінського Католицького університету присвоїли головному рабинові Риму проф. Еліо Тоафф (особа заслужена у християнсько-єврейському діалозі в Європі), який у 1986 р. у великій Синагозі Риму приймав Івана Павла II.

Молитовне оплакування євреїв

Пам'яті євреїв винищених під час Голокосту на Люблінській землі був присвячений цикл спільних християнсько-єврейських молитовних зустрічей („Молитовне оплакування євреїв”), в тих місцевостях, в яких перед війною євреї становили значну частину населення. Такі зустрічі відбулись в П'ясах (24.05.2001), Ізбіці і Тарногорі (10.06.2001), Казимирі над Віслою (24.09.2001) і Травниках (30.09.2001). Перша частина такої зустрічі відбувалася в костелі, друга – на єврейському цвинтарі. В П'ясах єврейську сторону репрезентував Роман Літвін, який піклується люблінською філією варшавської єврейської громади. Він відмовив спеціальну молитву – *kadisz*, тому що для неї потрібно принаймні десять євреїв (до люблінської філії належить тільки чотирнадцять осіб, а це здебільшого люди старі та хворі, які не змогли приїхати до П'ясків). В Ізбіці почесним гостем був священник Григорій Павловські (Яків Герш Грінер), польський єврей який тут народився в 1931р., якого врятували польські селяни, а також монахині в період Голокосту. Нині священник Павловські є душпастирем полонійних середовищ в Ізраїлі. В Казимирі над Віслою жалобне богослужіння вів

рабин Майкел Шудріх, а в Травниках в молитовній зустрічі взяв участь Давид Ефраті, волонтер Інституту Яд Вашем в Єрусалимі, який малим хлопцем втік з транспорту, який їхав до концентраційного табору смерті в Травниках, а також священник проф. Михайло Чайковскі та Ромуальд Яків Векслер-Вашкінель (врятований з Голокосту). Після Служби Божої в Травниках відкрили таблицю, в якій зазначено про вчинений німцями в листопаді 1943 р. злочин щодо євреїв. Усі літургічні зустрічі очолював (за винятком Травника) Люблінський Митрополит архієпископ Йозеф Жичинський.

Комітет у справах Діалогу з іудаїзмом Ради Єпископату Польщі

Можна сміливо сформулювали тезу, що з 2006 р. Люблін став столицею християнсько-єврейського діалогу. Трапилось так, тому що новий склад Комітету у справах Діалогу з іудаїзмом Ради Єпископату Польщі очолив нині “вікарний” єпископ Люблінської архієпарохії – Мечислав Цісло, а половина членів комітету - жителі Любліна: священник Томаш Адамчик (секретар), проф. Моніка Адамчик-Грабовська, Ришарж Монтусевич, священник Альфред Вежбіцкі і той, що написав ці слова.

*

Перший напрям християнсько-єврейського діалогу визначає потреба зустрічі та обміну думок. Саме для цієї ідеї треба використовувати викладання, публічні лекції або дискусії, організовані Архієпарохіальним Центром Католицько-Єврейського Діалогу. Так трапилось, що в організації згаданих заходів беруть участь міські установи та організації, а саме: Осередок „Гродська брама – Театр НН”, Кафедра культури та Історії Польських Євреїв (Університет Марії Кюрі-Склодовської), Товариство Польсько-Єврейської Дружби, а також Варшавська Єврейська Громада і Польське Товариство Євреїв.

Другий напрям діалогу – це спільна молитва, яка відбувається щороку під час святкування Днів іудаїзму і це не тільки в одному вибраному пункті міста, але завдяки ініціативі Люблінського Митрополита в багатьох парафіях на території цілої Архієпарохії. Треба зазначити важливий факт, що єврейська сторона активно бере участь у спільній молитві, а також запрошує представників католицької сторони, щоб взяли участь у святкуванні традиційних єврейських свят.

Третім, дуже важливим напрямом діалогу, є освіта та виховання молодих поколінь поляків. Через різноманітні зустрічі, які намагаються пропагувати знання про єврейську культуру, історію та релігію, треба виховувати молоде покоління в дусі відкритості та толерантності.

*** Переклад з польської Барбара Нуцковська.

Петро Пілюк*

Львів. Єврейські сліди у міському просторі

Чудові міста, які розташовані на пограниччях, часто стають об'єктами суперечок, які ведуться між націями, що там проживають, за право вважати їх власними. Аналогічна ситуація склалася зі Львовом. Здається, що дуже незначною мірою це явище стосується євреїв – релігійної та національної групи, яка, з одного боку, протягом століть була позбавлена однозначної державної приналежності, з іншого – виразно зазначалася у локальному середовищі та була сильно з ним пов'язана. Таке формулювання питання, без сумніву, є спрощенням, однак дає змогу розпізнати історію єврейської спільноти у Львові як перманентного явища – аж до теперішнього часу.

Сьогоднішнє спостереження за цим містом з єврейської перспективи в певному сенсі матиме передусім історично-сентиментальний характер, у якому значну роль відіграє „те-що-було”. Це однак не означає, що питання представляється закритим – адже нинішнє єврейське обличчя міста також надзвичайно різноманітне і заслуговує уваги. Цьому історично-сентиментальному погляду додатково сприяє факт, що у контексті динаміки сучасного розвитку Львів у всіх відношеннях здається сильно відсталим. Це посилюється враженням від його історичної автентичності, а навіть створює ілюзію, що час затримався, і разом з тим ілюзію відчуженості „те-що-було”. Місто, особливо велике, ніколи не є однорідним простором. На його території функціонують відмінні між собою анклавні та простори, кожен з яких має власний пульс, а також характерний вигляд і настрої. Увесь міський організм за природою дуже живучий та підлягає безперервним і швидким змінам – щодо Львова, це, на жаль, передусім деградація за радянських часів міського середовища, створеного у попередні історичні періоди. З єврейської перспективи суттєву роль відіграють знання про відокремлене (хоча і не відірване від існування інших національних груп)

---

* Фотограф, документаліст, публіцист, який займається єврейською культурною спадщиною в Центрально-Східній Європі; працює в редакції „Єврейського слова – Dos Jidisze Wort” у Варшаві та співпрацює з єврейською пресою в США та в Україні, а також із Фондом „Шалом” та Єврейським Історичним інститутом у Варшаві; член Головного Правління Громадсько-культурного товариства євреїв у Польщі; автор індивідуальних виставок і презентацій, присвячених єврейській культурній спадщині в Польщі, Німеччині, Великобританії, Швеції, США та Болгарії, які з'явилися на підставі власного починання „Сліди присутності”, задуманого як сучасний запис та інтерпретація єврейських мотивів у міських просторах; зараз виконує проект, який документує єврейські сліди на Західній Україні; стипендіат у тім числі Міжнародного гуманітарного інституту Варшавського університету, Інституту “YIVO” Institute for Jewish Research у Нью-Йорку, Goethe Institut у Берліні та European Institute for Jewish Studies у Стокгольмі.

минуле і власну культуру, повну різноманітних відтінків. На підставі цих знань легше розпізнати, спостерігати і зрозуміти єврейські мотиви, які є помітними у міському пейзажі.

Сліди колишньої присутності цієї спільноти – це, наприклад, фрагмент напису на ідиші, який зберігся на мурі кам'яного будинку, що нагадує про давно не існуючу фірму; сучасна меморіальна дошка, що інформує про знищення прогресивної синагоги; занедбаний сторічний промисловий об'єкт, побудований єврейським підприємцем на околиці міста.

Можна сказати, що комплекс старовинної архітектури Львова добре зберігся, передовсім, що місто не зазнало серйозних пошкоджень від воєнних дій. Це не зовсім стосується єврейських пам'яток старовини, багато з яких знищили німці, а також пізніше, вже за часів Радянського Союзу. Найбільша частина існуючих до сьогоднішнього дня об'єктів, а також інших єврейських пам'яток походить з ХІХ та ХХ ст., хоча є також значно старші, унікальні релікти. Отримати зрозумілу картину при представленні єврейських пам'яток старовини у місті допомагає класифікація, яку запропонував Маєр Балабан (1909) і Якуб Шаллом (1935). Я. Шаллом написав:

“У той час, коли інші міста мають переважно один єврейський центр, Львів має два єврейські центри: один у старовинному староруському Львові, а інший у новому так званому Львові Казимира”¹.

Вони становлять своєрідний фундамент для опису та спостереження за впливом єврейського заселення на формування обличчя міста, з врахуванням явищ від Середньовіччя, через новітні часи та ХІХ ст., аж до перших декад ХХ ст. Натомість посилення на праці Філіпа Фрідмана (1945), який описує період німецької окупації (період запланованої деструкції об'єктів, пов'язаних з єврейською активністю, та існування гетто, яке було особливим анклавом із нелюдськими умовами життя) дає змогу унаочнити розмір втрат і знищень, які спричинила остання війна, а також пустку, що виникла в результаті цього і яка відчувається до сьогоднішнього дня.

Найстарші єврейські сліди у Львові можна знайти у межах старої частини міста, яку у 1998 р. занесли у Список світової культурної спадщини ЮНЕСКО. Початки єврейського заселення у Львові нерозривно пов'язані з заснуванням міста та датуються серединою ХІІІ ст. У 1350 р., вже після захоплення Львова Казимиром Великим, місто було знищене великою пожежею, отже, було засновано нове поселення, куди переселилися також євреї, заселяючи його південно-східну частину. З того часу існували два згадані єврейські центри у Львові.

До сьогоднішнього дня на території колишнього міського гетто збереглося багато реліктів (в основному високі кам'яні будинки з вузькими фасадами). Найважливіша вулиця в ньому – Староєврейська (колишня Боїмів, Єврейська). В єврейському районі проживали у найдавніші часи також і християни – до міських мурів прилягала башта міського ката та його підмайстрів, башта, в якій катували злочинців, а також дім розпусти. Усі згадані інституції були не бажаними в інших частинах міста в зв'язку з поганою репутацією, а євреїв про думку ніхто не питав. По сусідству була

¹ SCHALL J.: *Przewodnik po Zabytkach Żydowskich m. Lwowa*. Lwów 1935

також порохівня, вибух якої у 1703 р. знищив багато єврейських будинків. Міське гетто у всі періоди його існування переслідували пожежі. Про ту, яка сталася у 1571 р., Шалл написав:

“[...] у міському гетто вибухла страшна пожежа, жертвою якої стали майже всі будинки, що були збудовані переважно з дерева. Євреї з дозволу короля (Зигмунда Августа) відбудували свою дільницю як з дерева, так і з каменя (цегли) [...]. Відбудоване гетто виникло без будь-якого плану і складалося з цілого комплексу вуличок, заплутаних між собою та позбавлених архітектурної краси”².

Район у такому вигляді становив зачаток міського гетто, яке частково збереглося до наших часів.

Найбільш розпізнаним і овіяним легендами об'єктом міського гетто була синагога „Золота Роза” (*Di Goldene Rojz*), яку заснував купець – Ісаак Нахманович. У 1580 р. він придбав землю під її майбутнє будівництво, яке завершили у 1582 р. Виконання робіт доручили архітектору Паоло Феліче. Зі сторони вулиці, перед синагогою, було побудовано житловий будинок – пізнішу резиденцію кагалу. Львівський архієпископ та єзуїти були проти спорудження синагоги і у 1606 р. вони навіть захопили її і використовували як свій храм. Однак у 1609 р. синагога щасливо повернулася до євреїв і з того часу стало традицією читати молитву вдячності для увічнення цього факту. Виникла також легенда про Розу Нахманович, дружину засновника, яка клопотала перед королем і архієпископом – відома у трьох версіях, кожна з яких закінчується її мученицькою або героїчною смертю за різних обставин. Насправді, вона померла у 1637 р. і її поховали на старому єврейському кладовищі. Опис колишнього вигляду синагоги можна знайти у Шалла:

“Входимо малими дверима до частини божниці з низьким склепінням. Три отвори між стовпами, що підтримують галерею для жінок та західну стіну, становлять раму, на фоні якої ми бачимо божницю”³.

Сьогодні, входячи через ці двері до розвалин синагоги, ми побачимо замість склепіння фрагмент неба, а під ногами зарослу бур'янами та засмічену підлогу. У найкращому стані збереглася північна стіна, а також частково східна та західна. Усе це підлягає захисту як стійка руїна. Правдоподібно, у майбутньому синагогу „Золота Роза” відбудують – восени 2006 р. (після очищення об'єкта) місцева єврейська спільнота проводила урочисті богослужіння з приводу різних свят)⁴. Останнім часом цю руїну обгородили, у зв'язку з запланованими будівельними роботами. (На жаль, дуже швидко на огорожі з'явилися численні написи антисемітського змісту). Колишньої резиденції кагалу не існує, після неї залишилося порожнє місце, так само як і після розташованої колись поблизу міської синагоги, після якої зосталося лише обширне місце правильної форми. Синагогу спорудили у 1555 р. та розібрали у 1799 р., щоб протягом двох наступних років відбудувати її у новій формі, більш гідним оформленням для богослужінь. По сусідству збереглося порівняно багато будинків

² Там само.

³ Там само.

⁴ ТУРЧИНА Т.: *ЗолотаТроянда постане у Львові*, „Львівська газета”, 17. 10. 2006, № 17, с. 1-2.

колишнього єврейського району, вузьких і з більшою кількістю поверхів порівняно з іншими вулицями Львова. Така форма будинків була пов'язана з обмеженнями у територіальному розвитку району, які накладали органи міської влади протягом століть, тому будинки, збудовані на маленьких земельних ділянках, спиналися вгору, збільшуючи площу. Серед кам'яних будинків, які збереглися, багато мають у своїх конструкціях елементи пізнього ренесансу, а розташування їхніх кімнат, особливо у найнижчих партіях, відображає специфіку занять єврейського населення, яке здебільшого займалося торгівлею та ремеслом. До сьогодення у нішах вхідних дверей цих будинків можна побачити косі ривчаки – сліди після мезузу. Маєр Балабан так характеризував ці кам'яні будинки:

“Квартал будинків при божниці найкраще зберіг свій колишній вигляд. І так, хто придивиться до [...] тісних вхідних сіней, крутих головоломних сходів, склепінчастих стель, той пізнає вік цих кам'яних будинків”⁵.

Частину мурованих будинків із минулих століть знесли в результаті регулювання забудови на початку ХХ ст.

Другим центром єврейського поселення у Львові було Краківське Передмістя, де єврейський анклав розвивався вільніше, ніж у межах міських мурів. Цьому сприяла простіша купівля землі та менші санкції, яку накладали при будівництві будинків. Однак там на мешканців чекало більше небезпек, таких як напади або облоги, під час яких кожного разу територію спалювали, щоб унеможливити ворогу вторгнення до міста. З огляду на це, зовнішній вигляд єврейського передмістя постійно змінювалася, набагато частіше ніж міського гетто. У Шалла ми знаходимо такий опис:

“У центрі підміського гетто [...], розташованому на нинішній Краківській площі, знаходилася божниця. Ця синагога згоріла разом із великою кількістю будинків у 1620 р. Ця пожежа знищила ціле гетто і стала приводом для заборони будівництва підміських будинків близько до оборонних мурів міста (1624 р.). У 1632 р. з'явилася нова підміська божниця у тому самому місці, що сьогодні. [...] Підміська божниця, так звана Велика, була єдиним мурованим будинком на передмісті і становила важливий притулок для євреїв на випадок облоги або неприємностей у місті (напр., у 1664 р.)”⁶.

Згадуючи давні часи, це завжди був бідний район, забудований хаотично і водночас надзвичайно шумний та повний життя. Станіслав Василевський у тридцятих роках ХХ ст. описує Чужого (єврея) та його оточення з польського погляду:

“У Краківському та Жовківському гніздиться і розмножується все рясніше львівський єврей. Його легко впізнати по вигляду. Халат, оксамитний капелюх і грайцарки, тобто пейси, відрізняють його від мешканця Налевок, жаргон із староруським налітом від Краківських євреїв з Казімежа. [...] У традиційному бруді і нехлюйстві, плодиться віддалений від життя міста [...]”⁷.

Цей запис відображає виразно презирливе ставлення автора до євреїв.

⁵ БАЛАБАН М.: *Єврейська дільниця. Її історія і пам'ятки старовини*. Львів 1909.

⁶ SCHALL J. цит. праця.

⁷ WASYLEWSKI S.: *Lwów*. Poznań [1931].

Сьогоднішнє Краківське Передмістя – це обезлюднений, занедбаний простір, властиво вимерлий, хоча розташований майже в одному кроці від туристичного центру міста. Його колишнє положення – не цілком виразне з причини серйозних втрат забудови. Незважаючи на це, тут можна знайти „те-що-було”: малі, подряпані кам'яні будинки, нерівну бруківку зі стоячою водою у заглибленнях, запахи старих сіней. Це – місце, яке відрізняється від інших місць Львова, це властиво такий „sztetl”, несподівано розташований у теперішньому центрі міста. Найцікавіший об'єкт, який тут зберігся – чудова божниця пізнього класицизму (Jan Kl Glapcers Szul), яку було споруджено у 1842-1844 роках, правильної кубічної форми, з розділеними пілястрами фасадами, які гармоніюють з ритмом вікон, накрита чотирискатним дахом. Всередині збереглися ліпні прикраси й емпора для жінок. Сьогодні об'єкт використовує єврейський культурний осередок. Варто також згадати, що у післявоєнний період це була єдина діюча синагога у Львові (до 1962 р., коли органи влади прийняли рішення про її закриття).

Наступна божниця, яка сьогодні щасливо служить єврейській спільноті, є на вул. Лещинського (Міхновських). Її було споруджено у 1924 р. згідно з проектом Аби Корнблюта. Її архітектуру можна назвати модерністською, що схиляється в бік форм класицизму (особливо п'ятиосьовий фасад, що увінчується трикутним торцем, який опирається на масивний карниз). Східний, слабше висунутий фасад храму, архітектор сформував у дусі псевдоренесансу, що асоціюється з декораціями старої синагоги у Жовкві. Важко вирішити, якими були справжні джерела натхнення. Інтер'єр оздоблено поліхроміями, які виконав Максиміліан Кугель у тридцять років минулого століття – вони також збереглися без значних пошкоджень. У радянські часи у цій синагозі був холодокомбінат. Вона почала знову слугувати мир'янам у 1992 р. У 2004 р. закінчився ремонт фасаду, натомість реставрація інтер'єру якраз розпочалася – знято підлогу, яка не була оригінальним елементом храму, ще заплановано відновити поліхромію та емпори для жінок.

Серед інших будинків, переважно з двадцятого століття, які слугували єврейському населенню Львова або були споруджені місцевими євреями, можна було б назвати багато. Незвичайним об'єктом є колишня єврейська лікарня, споруджена на вул. Рапапорта у 1898-1901 роках, яку заснував промисловець Маврикій Лазаріус. Архітектура об'єкта виразно відрізняється від сусідніх будинків орієнталістичною естетикою. Головний елемент, який акцентує її обрис – це розташована у центрі башта, увінчана загостреним куполом, а її ритм визначають симетрично укладені ризаліти, що розділяють цегляні фасади, декоровані горизонтальними жовто-червоними смугами. Будинки доповнюють делікатні аттики з керамічних фітінгів. Тепер тут, як і раніше, міститься лікарня, однак вона не має релігійного характеру.

Не менш цікавою є колишня резиденція єврейської общини з 1899 р. на вулиці Бернштайна (Шолом-Алейхема), з необароковим архітектурним оформленням та асиметричним фасадом. Всередині зберігся презентабельний зал засідань правління гміни, на жаль, у катастрофічному стані. Сьогодні у будинку розташовані офіси двох єврейських установ: ложи Бнай Бріс „Леополіс” і Центру з дослідження Голокосту.

Сьогоднішній торговельний дім „Магнус” був збудований у 1913 р. за проектом Р. Фелінського на замовлення єврейських купецьких сімей, які згруппувалися навколо підприємства, ініціатором якого була сім'я Френклів. Це показний наріжний шестиповерховий будинок із фасадами, які мають широкі вітрини, розташований у центрі міста – на перехресті вулиць Казимира Великого (Городоцька) і Сонячної (Куліша). Останніми роками вона стояла занедбана, однак недавній ремонт повернув їй колишній блиск. Інший імпазантний будинок – творіння архітектора Фердинанда Касслера – будинок купецької сім'ї Гунерів на вул. Ягеллонській (Гнатюка) з 1911 р., витриманий у стилі модернізму та оздоблений пізньосецесійними деталями, а також розташований по сусідству пасаж Гунерів, який спорудили рік пізніше, за проектом Йосипа Пьонтковського і який був колись у місті одним з найбільших торговельних домів.

У міжвоєнний період у Львові розпочався сильний розвиток єврейського шкільництва, хоча вже й раніше воно відігравало значну роль. У кількох будинках, які збереглися до сьогоднішніх часів у центрі міста, містилися різноманітні школи (зберігся також будинок колишнього Єврейського педагогічного інституту). Однією з найбільш відомих була Єврейська промислова школа, колишній показний будинок якої з 1891 р., у стилі неоренесанс, надалі стоїть на вул. Алембеків (Таманській). Варто згадати, що до сьогоднішнього дня у різних частинах міста надалі існують промислові об'єкти, збудовані євреями. Збереглися також інші будинки, що колись належали євреям: міква, готелі, театральні зали, резиденції світських установ.

Щоденний ритм життя єврейської спільноти перервало вторгнення німецьких військ у липні 1941 р. Незабаром після цього, у серпні, німці спалили та зруйнували львівські синагоги. Їхні руїни досить швидко прибрали, найпізніше (лише влітку 1942 р.) усунули розвалини прогресивної синагоги біля Старого Ринку. У жовтні 1941 р. гітлерівці видали розпорядження про створення ґетто у найбільш занедбаній частині Львова – на Замарстинові та Клепарові. Як пише Філіп Фрідман: „Територія ґетто, що була забудована переважно малими будиночками та мазанками, була занадто мала, щоб розмістити навіть сильно вже проріджене єврейське населення Львова”⁸. Ці ділянки були відокремлені від решти міста залізничними насипами, тому один із віадуків над входом до ґетто називали „мостом смерті”. Сьогодні про обидві ділянки надалі можна сказати, що вони – бідні, оточені похмурою атмосферою, яка посилюється свідомістю того, що йдеш вулицями, на яких люди помирили з голоду, переслідувані роботою понад силу та жорстоким ставленням. Остаточно ліквідували ґетто у червні 1943 р. У 1992 р. на вул. Чорновола, поряд з залізничним віадуком, поставили пам'ятник, що увіковічнює жертви львівського ґетто – праця архітектора Володимира Пліхівського та скульпторів Луїзи Штернштайн і Юрія Шмуклера. За межами ґетто існували у Львові та його найближчих околицях численні табори примусової праці, найбільшим з яких був Янівський табір. Там покладено невеликий меморіальний камінь, який присвячено його жертвам, розташований поблизу в'язниці, яка знаходиться на території колишнього табору.

---

⁸ FRIEDMAN F.: *Zagłada Żydów Lwowskich*. Łódź 1945.

Неподалік цієї в'язниці є невелика станція Клепарів. Рух на ній незначний. Протягом дня через неї проїжджає лише кілька місцевих потягів сполученням Львів – Рава Руська. З цього непоказного місця під час війни німці вивезли до табору смерті у Белжеці близько півмільйона євреїв зі Львова та околиць – цей факт засвідчує невелика меморіальна дошка, розташована на будинку вокзалу.

На жаль, після німецької окупації не збереглося жодного з чотирьох єврейських кладовищ Львова. Важко окреслити, коли детально виникло найстарше з них – у міській документації є запис про те, що у 1414 р. євреї придбали цю землю. Ймовірно, що поховання у цьому місці відбувалися вже раніше, а пізніше некрополь неодноразово розширювався. Він займав територію позаду єврейської лікарні. У 1855 р. кладовище закрили, тому що було відкрито нове. Як видно зі старих фотографій, імпазантніші надгробки прикрашали експресивні випуклі рельєфи, а розташування тексту було часто асиметричним стосовно символіки. Балабан так описав неіснуюче тепер кладовище:

“Величезний сад, який заріс гушавиною, серед якої стирчать незліченні надгробки, звичай кам'яні блоки, що менше або більше запали в землю. Тут і там якийсь вищий камінь перериває лінію нашого погляду, яка губиться в далині серед дерев. Це кладовище – найстарше у Львові, а може і в усій Русі. [...] У самому центрі кладовища, де камені розмістилися тісно впритул, є єврейський пантеон, пам'ятка слави та нещастя львівського єврейства”⁹.

У 1947 р. на території старого єврейського кладовища влаштували базар (Краківський ринок). Деякі старші мешканці Львова розповідають, що під час прибирання з його території останніх мацев, працюючих там робітників неодноразово кусали змії, які виповзали зі своїх гнізд, розташованих між розбитими надгробками. Від другого великого єврейського кладовища збереглося зовсім небагато – фрагмент старого муру на вул. Піліховської (Єрошенка) і кілька старих надгробків, найстарший з яких датується 1914 р. Руїнуванню піддався показний гарний похоронний дім (*bet tahara*), який було споруджено незадовго до Першої світової війни. Вцілілі надгробки – це нові, з післявоєнного періоду, коли цвинтар в урізаній формі було приєднано до Янівського кладовища як ділянку. Стилїстика цих надгробків нічим не відрізняється від загальноприйнятої у Радянському Союзі – деякі ще мають написи на івриті або на ідиші (найчастіше одночасно також російською мовою) і дуже часто на них розміщено фотографії покійних або барельєфи, що їх представляють, що суперечить єврейським традиціям. Ділянка має неправильну форму. По краях єврейські місця поховань часто межують з християнськими або мусульманськими. Водночас багато могил не мають жодних ознак релігійної приналежності покійного. На цьому кладовищі є обеліск, що увіковічнює жертви Голокосту, який спорудили відразу після війни сім'ї вбитих. Не збереглися два, менші єврейські кладовища з другої половини ХІХ ст. на Кульпаркові та Валі.

Єврейський Львів можна сприймати також як місто „для читання”. На мурах кам'яних будинків на вул. Різницькій (Наливайка) збереглися старі написи мовою ідиш, а також частково польською мовою – вони з'явилися з-під шарів фарби, що

---

9 БАЛАБАН М., дз. цит.

злуцилася, і почали привертати увагу перехожих невідомою для них формою літер. На жаль, під кінець 2006 р. значну частину безглуздо замалювали користувачі торговельних приміщень, розташованих у кам'яницях. Фрагментальні написи на ідиш, а також польською мовою можна було ще донедавна побачити на стінах деяких будинків у межах Краківського Передмістя, однак останніми роками і вони зникли під час повторного фарбування фасадів. На території міста є кільканадцять меморіальних дощок, які стосуються єврейської історії, передусім Голокосту – вони увіковічують переважно знищені синагоги – найбільш показний монумент, споруджений на Старому Ринку, увічнює Темпель [Храм], який був колись гордістю прогресивних львівських євреїв. Спеціальну дошку розміщено на одному з будинків на вул. Котлярській, де у 1906 р. проживав Шолом-Алейхем (сьогодні одне з єврейських товариств, що діє у Львові, має його ім'я).

До війни Львів мав свою єврейську топографію. Багато вулиць у центрі міста називали по-єврейськи, зокрема: Бернштайна, Божнича, Йоселевича, Майсельса, Старозаконна і Рапапорта (ця назва збереглася до сьогоднішнього дня). Сьогодні на території міста можна знайти вулиці Староєврейську, Балабана (колишня Йоселевича), Шолом-Алейхема, Лейнберга.

Єврейські пам'ятки у Львові, який у період міжвоєнної Польщі був третьою за кількістю єврейською общиною, незважаючи на плин часу та їх затирання, надзвичайно різноманітні, що створює ще цікавішу картину найближчого оточення місцевої єврейської спільноти, однак, на жаль, головно в історичному аспекті. Знайомство з цими пам'ятками, а також спостереження за ними, без сумніву, дає змогу повніше зрозуміти культурну спадщину міста та пов'язаних з ним євреїв, а також стосунки з іншими народами.

*** Переклад з польської Наталія Янішевська.

Роль музеїв у відродженні знищеного світу євреїв у Львові

Львівська єврейська громада – найстаріша і найвпливовіша в Україні. Вона організаційно оформилась в середині XIII ст., коли “було споруджене укріплене місто, назване Львовом – за ім’ям князя Льва, сина великого князя (пізніше короля) Данила Галицького”¹.

Унікальним у житті єврейського населення Львова був факт існування двох єврейських громад – міської громади та громади передмістя – з XIV ст. до моменту їх об’єднання на початку XX ст. Лише нова конституція Австро-Угорщини зрівняла євреїв з іншими народами імперії, надаючи їм рівні громадські права. Відтоді кількість євреїв у Львові швидко збільшується. На початку XX ст. Львів був одним з найбільш жвавих центрів єврейської діяльності у Східній Європі разом з Одесою, Варшавою та Санкт-Петербургом².

У міжвоєнний період єврейська громада міста Львова була третьою за величиною у Польщі (після Варшави і Лодзі)³. Сучасний польський дослідник Пьотр Еберхардт, аналізуючи статистичні дані 1931 р., стверджує, що згідно з віровизнанням у Львові тоді проживало 15,9% греко-католиків, 50,4% римо-католиків і 31,9% осіб віросповідання Мойсеевого. Оскільки дослідник пропонує для визначення національності головним критерієм вважати релігію, то можемо стверджувати, що євреї у Львові напередодні Другої світової війни становили третину населення – 99,6 тис. осіб⁴.

---

* Кандидатська дисертація за спеціальністю “етнологія”, директор Музею етнографії та художнього промислу ІН НАН України та заступник директора Інституту народознавства з музейної роботи. Автор багатьох наукових статей і монографій “Мала українська селянська сім’я другої половини XIX – початку XX ст.” (1999) і “Скарби Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України” (у співавторстві) (2005), член ІСОМ, член Наукового товариства ім. Т.Шевченка, голова Львівського міського товариства “Україна-Польща”, член Правління Клубу абсолювентів Східної Літньої Школи Варшавського університету, член редакції двомісячника “Народознавчі зошити”, нагороджений дипломом Міністерства закордонних справ Польщі за популяризацію польської культури у світі.

¹ ІСАЄВИЧ Я.Д.: Вступне слово. [в:] МЕЛАМЕД В.: *Євреї во Львові (XIII – первая половина XX века). События, общество, люди, Совместное украинско-американское предприятие Текоп.* Львов 1994, с.7.

² BARTAL I.: *Among Three Nations: The Jews in Eastern Galicia.* [в:] *Treasures of Jewish Galicia . Judaica from the Museum of Ethnography and Crafts in Lvov, Ukraine.* Hoshen S.H. ред., Beth Hatefutsoth, the Nahum Goldmann Museum of the Jewish Diaspora, Tel Aviv 1994, с.28.

³ МЕЛАМЕД В.: *Євреї во Львові (XIII – первая половина XX века). События, общество, люди, Совместное украинско-американское предприятие Текоп.* Львов 1994, с. 21-22.

⁴ EBERHARDT P.: *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku, Biblioteka “Obozu”.* Warszawa 1994, с. 99-100.

Суспільно-політичне, громадське, культурне і спортивне життя єврейського населення Львова перед Другою світовою війною було надзвичайно активне і багате. Тоді у Львові діяли десятки єврейських партій і організацій (від асиміляційних до радикально-сіоністських), більше ста релігійних і добродійних товариств, видавалися десятки газет і журналів на івриті, ідиш, польською мовою. Починаючи з 1910-их років у Львові функціонувало кілька десятків єврейських спортивних клубів⁵. Окрім того, існували просвітницькі, музичні, театральні організації та музеї. Дуже показово, що Ісраел Бартал у своїй статті “Між трьома націями: євреї у Східній Галичині” одну із частин назвав “Lvov, a Jewish Mother City”⁶.

У 1909 р. відомий колекціонер і шанувальник єврейських старожитностей Максиміліан Гольдштейн висловив ідею про створення єврейського музею у Львові. Проте лише у 1925 р. був створений “Кураторіум Опіки над пам’ятками єврейського мистецтва при громаді єврейського віросповідання”, який у 1928 р. організував Виставку єврейських пам’яток з нагоди III З’їзду польських бібліофілів. Природно, що головну увагу приділяли друкованим пам’яткам і рукописам, а інших пам’яток було досить небагато. Одним з найважливіших напрямів роботи Кураторіуму була інвентаризація збережених пам’яток на терені Львова і всієї Східної Галичини⁷.

Згадана діяльність єврейської громади у Львові стала добрим прикладом для інших міст і містечок Галичини. Наприклад, у 1931 р. на регіональній виставці у Тернополі місцева єврейська громада організувала окремий відділ єврейських пам’яток. Проте подібні заходи були епізодичними та досить скромними⁸.

Першу широкомасштабну виставку єврейської культури загальнодержавного значення організував львівський Музей художнього промислу у 1933 р. Вона складалася з власних експонатів і позичених у синагогах Львова, Бродів, Тернополя, а також з приватних колекцій Марка Рейхенштейна і Максиміліана Гольдштейна. До пріоритетів роботи музею від початку його заснування належало збирання, вивчення і популяризація художніх промислів різних народів та етнографічних груп як джерела давнього мистецтва. Перед єврейською виставкою з великим успіхом у музеї відбулися виставка “Туцільське мистецтво” і вірменська виставка.

Єврейська виставка 1933 року подала імпульс для втілення у життя ідеї Гольдштейна та створення єдиного у Східній Галичині єврейського музею. Її зреалізував у 1934 р. Голова громади єврейського віровизнання, директор банку п. Віктор Хайес. Музейна збірка складалася з депозитів родини доктора Рейхенштейна; з власності Товариства приятелів єврейського Музею; з власності музею Громади єврейського віровизнання⁹.

⁵ НОГА О.: *Світ львівського спорту (1900-1939, Українські технології*. Львів 2004, с. 227.

⁶ BARTAL I.: *Among Three Nations: The Jews in Eastern Galicia ...* с. 19.

⁷ HARTLEB K.: *Obecna wystawa zabytków żydowskiego przemysłu artystycznego...* [в:] *Tymczasowy Katalog wystawy żydowskiego przemysłu artystycznego, Muzeum przemysłu artystycznego we Lwowie*. Lwów 1933, с. 3.

⁸ Там само. с. 4.

⁹ SCHALL J.: *Przewodnik po zabytkach żydowskich m. Lwowa i historia żydów Lwowskich w zarysie*. Nakładem księgarni “EWER”, Lwów 1935, с. 66.

Описуючи життя євреїв Львова на зламі ХХ ст., варто навести кілька надзвичайно влучних думок керівника Закладу культури євреїв при Кафедрі іудаїки Ягеллонського університету проф. Л. Гоньдо. Вчений стверджує, що в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. традиційна культура євреїв Галичини дещо змінилася в результаті акультурації та асиміляції. Ці процеси, які охопили усю єврейську спільноту Європи, зламали монолітність релігійної форми. Євреї стали відкритішими до культур інших народів – австрійців, німців, поляків, українців. В цей час розвиваються нові ідеологічні напрями у єврейському середовищі – сіонізм і соціалізм. Крім того, єврейська культура починає еволюціонувати у напрямі багатомовності. Освічені євреї Галичини боролись із забитою, нетолерантною, ортодоксійною більшістю, проте із стосунково незначним результатом¹⁰.

Культурна спадщина євреїв Східної Галичини – це тисячолітня єврейська традиція з орієнтальним корінням, яка розвивалася на українських етнічних землях у центрально-східній частині Європи за української, польської та австро-угорської влади. Усі ці фактори творили оригінальність та унікальність щоденного і святкового життя галицьких євреїв. Їхня релігія і світогляд функціонували в українсько-польському оточенні на пограниччі православного та католицького світів. Вплив багаторелігійного, полікультурного та інтернаціонального середовища на єврейське духовне життя зумовив виникнення нових напрямів розвитку іудаїзму як релігії, філософської думки, літератури і мистецтва. Витворився своєрідний культурний феномен – галицьке єврейство з самотутньою ментальністю.

Разом із свідомішими верствами єврейської громади на початку ХХ ст. над ідеєю вивчення, збереження та популяризації єврейської культури і традицій почали активно працювати державні польські та громадські українські установи. Тоді щонайменше два львівських музеї – Міський музей художнього промислу (заснований у 1874 р.) і Музей Наукового Товариства ім. Шевченка (заснований у 1895 р.) – уже згурмували дуже цікаві пам'ятки з єврейської етнографії та мистецтва. Як уже згадувалося, у 1933 р. Міський музей художнього промислу організував велику виставку єврейського мистецтва. Колекція М. Гольдштейна й іудаїки Музею НТШ склалися переважно з етнографічних пам'яток, Міський музей художнього промислу здебільшого збирав твори єврейського декоративно-ужиткового мистецтва, тоді, як колекція новоствореного Музею єврейської громади охоплювала синагогальні тканини і предмети домашнього культу. Більшість цих пам'яток передали з синагог і приватних колекцій у депозит музеєві, а декотрі були закуплені з фонду товариства приятелів Єврейського музею у Львові.

Поступовий і природний розвиток культурного життя євреїв Галичини був брутально і трагічно перерваний комуністичним і нацистським режимами. Після приєднання Західної України до Радянського Союзу у вересні 1939 р. практично усі приватні та громадські колекції націоналізували. У 1940 р. збірки Музею єврейської громади передали Міському музею художнього промислу. В часи німецької окупації

¹⁰ HONDO L.: Żydzi w Galicji i ich kultura [в:] *Kultura żydów galicyjskich ze zbiorów Muzeum Etnografii i Rzemiosła artystycznego, Muzeum Regionalne w Stalowej Woli, Muzeum Historyczne Miasta Gdańska, Instytut Narodoznawstwa Państwowej Akademii Nauk Ukrainy*. Gdańsk – Stalowa Wola 2006, с. 24.

Максиміліан Гольдштейн добровільно передав свою колекцію цьому ж Музеєві, в якому працював науковим співробітником. На кінець Другої світової війни пам'ятки культури галицьких євреїв в основному були зосереджені в двох львівських музеях – Міському музеєві художнього промислу й Етнографічному музеєві Академії наук України (колишній Музей НТШ). У 1951 р. ці дві музейні інституції об'єднали у Музей етнографії та художнього промислу Академії наук України. Отож, на сьогоднішній день цей Музей володіє найбільшою і найціннішою колекцією, яка представляє культурну спадщину євреїв Галичини з XVII до XX століть. Крім того, пам'ятки єврейської культурної спадщини є ще у трьох львівських музеях – Львівський історичний музей, Львівська галерея мистецтв, Львівський музей історії релігії.

У часи комуністичного тоталітаризму єврейські колекції були недоступні для широкого кола зацікавлених осіб, а їх опрацювання та популяризація були практично неможливими. Значно зменшилася кількість єврейського населення у Львові. Під кінець існування Радянського Союзу у 1989 р. у місті проживало 12,823 євреї, що становило 1,58% усього населення. У Львівській області вони займали четверте місце за кількістю осіб після українців, росіян і поляків – 14,240 або ж 0,5% усіх мешканців.

Після відновлення Україною незалежності, у 1992 р. було зареєстроване Львівське товариство єврейської культури ім. Шолом-Алейхема, яке налічувало 1100 членів і видавало газету “Шофар”. У 1998 р. почала діяти Академія історії та культури євреїв України ім. Ш. Дубнова, до якої належало 35 осіб. У 1999 р. була створена Львівська обласна об'єднана єврейська община “Золота троянда”, кількість членів якої сягала 1500 осіб¹¹. Водночас активну діяльність у Львові проводить Представництво американського об'єднання комітетів для євреїв колишнього Радянського Союзу. У 2005 р. у Львові було зареєстровано Науковий центр іудаїки та єврейського мистецтва ім. Ф.Петрякової, засновниками якого стали Львівська міська громадська організація “Асоціація музеїв та галерей”, проф. Ярослав Дашкевич (керівник відділення Інституту Української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України) і Мейлах Шейхет (директор Представництва американського об'єднання комітетів для євреїв колишнього Радянського Союзу). Станом на 15.12.2001 року у Львівській області було зареєстровано 4 громади іудеїв і 2 громади прогресивного іудаїзму¹².

Суверенна держава не тільки творила сприятливі умови для розвитку національно-культурних товариств, а й сама популяризувала культурні надбання національних меншин України. У 1989 р. Музей етнографії та художнього промислу організував вперше на території Радянського Союзу виставку “Традиційне єврейське мистецтво XVII – початку XX ст.”. Намаганнями та зусиллями української інтелігенції виставку цього ж року продемонстрували у Москві, з огляду на значну зацікавленість широкої громадськості нею, вже наступного року пам'ятки єврейської культури експонували у Києві. Вперше за півстоліття замовчування одна з найкра-

¹¹ Інформацію отримано у відділі національностей та міграції Львівської обласної державної адміністрації.

¹² Інформацію отримано в управлінні у справах релігії Львівської обласної державної адміністрації.

щих єврейських збірок Європи стала не тільки загальнодоступною, й популяризувалася усіма можливими засобами. В тяжкі часи становлення нового суспільства, пошуку нової ідеології та ідентичності, українські наукові та культурні установи до пріоритетів своєї діяльності відносили питання розвитку культури національних меншин України, ліквідації білих плям в історії.

Для молодшої держави і нової інтелектуальної еліти важливо було також показати світовій спільноті свою відкритість до діалогу і бажання разом творити спільне майбутнє. Культурні та наукові кола України почали шукати партнерів на Заході. Трансформаційні процеси у Центрально-Східній Європі сприяли налагодженню нових контактів між найближчими сусідами. Тому природно, що у 1993 р. вперше колекцію вивезли за кордон до Польщі у Краківський історичний музей. Історичні пов'язання Львова і Кракова, як другого великого міста Галичини, зумовило величезне зацікавлення поляків єврейською культурною спадщиною.

Наступного 1994 р. виставка “Скарби євреїв Галичини” експонувалася у Музеї діаспори у Тель – Авіві. Таким способом працівники Музею етнографії та художнього промислу заявляли не тільки про самовіддану (часом на межі з ризиком для власного життя в умовах німецької окупації) і жертвовну працю кількох поколінь українських музейників над збереженням єврейської культурної спадщини, а й про бажання відроджувати цей суттєвий елемент регіональної галицької культури, надати йому нового звучання серед розмаїття національно-культурного життя незалежної України.

Після повернення експонатів в Україну Музей етнографії та художнього промислу організував турне виставки містами східної України – Дніпродзержинськ (2000), Дніпропетровськ (2000) і Запоріжжя (2001). У 2002 р. виставка “Скарби євреїв Галичини” була організована на прохання Шльосбергмузею у місті Хемніце (Німеччина) з нагоди відкриття нової синагоги. З березня до жовтня 2005 р. пам'ятки єврейської культури Галичини XVII – XX ст. оглядали тисячі відвідувачів Етнографічного музею Шльос Кіттзее в Австрії.

Результатом плідної співпраці Музею етнографії та художнього промислу з польськими партнерами і їхнє зацікавлення єврейською колекцією стала організація цієї виставки у Гданському історичному музеї та Регіональному музеї у Стальовій Волі з турне іншими містами Польщі у 2006 – 2007 рр. Станом на сьогоднішній день із цією виставкою мали змогу ознайомитись мешканці Щеціна і Катовіц.

Свій вклад у відродження унікального світу галицького єврейства зробили й інші львівські музеї. Зокрема, Музей історії релігії організував три виставки іудейської унікальної ритуальної культури і єврейських книжок (1999, 2000, 2001). Львівський історичний музей експонував частину власної єврейської колекції у 2001 р. З ініціативи Єврейського благодійного фонду “Hesed Arye” у 2000 році Львівська галерея мистецтв організувала виставку “Мала Батьківщина. Релігія і родинне життя галицьких євреїв очима художників”¹³. У 2004 р. Львівська галерея мистецтв разом

---

¹³ VOZNYTSKY B.: Foreword [в:] *Images of a vanished world. The Jews of Eastern Galicia (From the mid-19 th century to the first third of the 20 th century). Exhibition catalogue from the collections of the Lviv Art Gallery, Lviv Museum of History, Museum of Ethnography and Crafts, Museum of Religious History, private collections, “Centre of Europe” Publishing House, Lviv, 2003, с.4.*

із Міжнародним центром голокосту імені доктора А.Шварца організували у Львові виставку "Образи зниклого світу" з фондів Львівської галереї мистецтв, Львівського історичного музею, Музею етнографії та художнього промислу, Музею історії релігії та приватних колекцій.

Зазначена діяльність львівських музеїв є не чим іншим, як реалізацією настанови Митрополита Андрея Шептицького: "Не хочемо бути сторожами гробів; хочемо радше бути свідками відродження", яку він проголосив на відкритті Національного музею у Львові 13 грудня 1913 р.¹⁴ Пізнаючи інші народи, які жили чи живуть поряд, ми пізнаємо свою історію, традиції, звичаї. Наші знання і досвід минулого повинні слугувати наступним поколінням у побудові безпечного майбутнього нашого дому – європейської спільноти.

---

¹⁴ ШЕПТИЦЬКИЙ А.: З історії і проблем нашої штуки (Виклад, виголошений на святі отворення "Національного Музея" дня 13 грудня 1913 р. [в:] ШЕПТИЦЬКИЙ А.: *Не хочемо чужої культури, хочемо жити своєю!* Упоряд. і передм. Косіва М., Логос, Львів 2005, с. 21.

ДОДАТОК

Вероніка Литвин

Захист єврейської спадщини як фактор стимулювання місцевого розвитку
(с. 53-55)

*Синагога
у Замості*

*Курс
для вчителів*

*Учні
порядкують
єврейське
кладовище
в Устжихах
Дольних*

Йоанна Зентар

Документація. Освіта. Художні проекти
Діяльність Осередка „Гродська брама – Театр НН” з метою
збереження єврейської спадщини Любліна
(с. 56-59)

Гродська Брама у 2006 році

Фот. Й. Зентар

*Гродська Брама в період міжвоєнного
20-річчя*

*Фотограф невідомий. З фондів Архіву
фотографії Осередка „Гродська Брама –
Театр NN”*

*Обкладинка підручника для вчителів
„Єврейська культурна спадщина
Люблінщини”*

Сцена зі
спектаклю
„Тайбеле і демон”

Фот. Й. Зентар

Макет єврейської ділянки
в Любліні

Фот. М. Кубішин

Фот. М. Кубішин

*Містерія „Одна
земля – дві
святині”*

Петро Пілюк

Львів. Єврейські сліди у міському просторі
(с. 91-98)

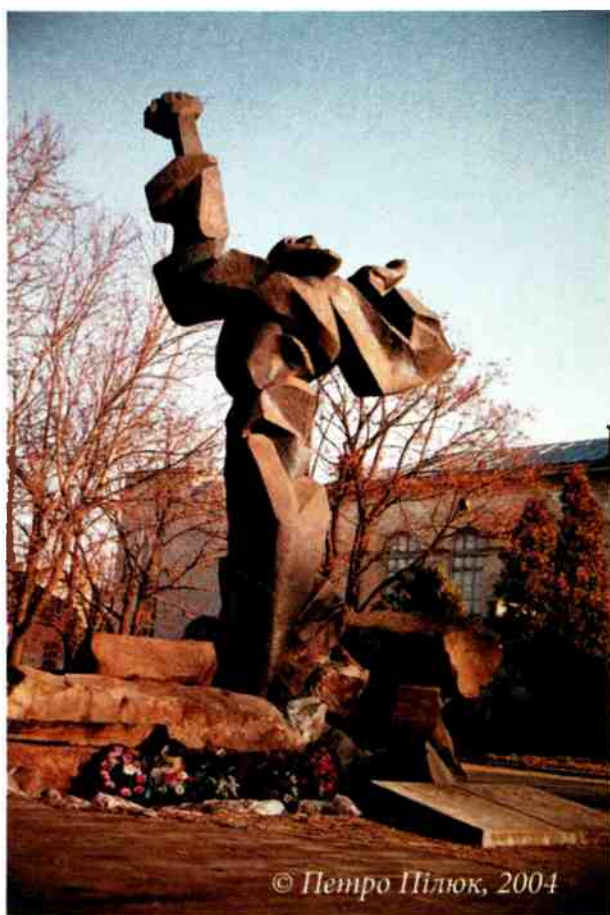
*Синагога на вулиці Михновських,
споруджена у 1924 році за проектом
Аби Корнблюта*

© Петро Пілюк, 2004

© Петро Пілюк, 2004

*Janki Glancers Szul на Краківському
Передмісті, споруджена у 1842-1844 роках*

© Петро Пілюк, 2004

*Пам'ятник на честь жертв львівського
гетто, споруджений у 1992 році*

Напис на ідиш (1), який зберігся на мурі будинку на вулиці Наливайка

Єврейська лікарня, споруджена у 1898-1901 роках

Співпраця Університетів підтримуюча розвиток регіонів – люблінського та львівського

Реалізація проекту (травень 2006- грудень 2007)

Люблінський Католицький Університет Іоана Павла II

Львівський Національний Університет імені Івана Франка

Люблінський Католицький Університет Іоана Павла II
Алеї Рацлавіцькі 14, 20-950 Люблін, Польща

Львівський Національний Університет ім. Івана Франка
вул. Університетська 1, 79000 Львів, Україна

Проект співфінансований з коштів
Європейського Регіонального Фонду Розвитку
у рамках Програми Сусідства Польща-Білорусь-Україна
INTERREG IIIA/TACIS CBC

neighbourhood
PROGRAMME
PL-BY-UA